

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 352.07(497.4Litija)"1918/1939"
352.07(497.4Šmartno pri Litiji)"1918/1939"

Prejeto: 24. 3. 2011

Irena Ivančič Lebarprof. geografije in zgodovine, kustos – muzejska svetovalka, Zasavski muzej Trbovlje, Ulica 1. junija 15, SI-1420 Trbovlje
e-pošta: irena.zmt@siol.net

Območje občin Litija in Šmartno pri Litiji med obema svetovnjima vojnama

IZVLEČEK

Prispevek poskuša podati splošen prikaz območja današnjih občin Litija in Šmartno pri Litiji med obema svetovnjima vojnama. Območje je spadalo v okraj (od leta 1922 uradno imenovan srez) Litija, ki se je raztezal od Čemšeniške planine na severu do Laz pri Vidmu na jugu, na zahodu do Dolskega oziroma Laz, na vzhodu pa do Ključevice, vzhodno od Kuma. Po prvi svetovni vojni je okraj obsegal 41 občin, 11 na obravnavanem območju; po končani komasaciji leta 1937 pa 15 občin, 7 na obravnavanem območju. Na pretežno hribovitem svetu je od gospodarskih panog prevladovalo kmetijstvo, le na severu, kjer si je Sava vrezala strugo skozi Posavsko hribovje, sta se razvila industrija in rudarstvo. Zasluga za to gre predvsem železnici, leta 1849 speljani v soteski Save.

KLJUČNE BESEDE

Občina Litija, okraj Litija, srez Litija, občina Šmartno pri Litiji, upravne spremembe med svetovnjima vojnama, volitve, župani, gospodarstvo, komunalna infrastruktura, šolstvo, zdravstvo, kultura, šport, litijska župnija

ABSTRACT

MUNICIPALITIES OF LITIJA AND ŠMARTNO PRI LITIJI IN THE INTERWAR PERIOD

The paper aims to provide a general overview of the area of the present-day municipalities of Litija and Šmartno pri Litiji between the world wars. The area concerned belonged to the district (since 1922 officially named srez) of Litija, which stretched from the Čemšenica Mountain in the north to Laze pri Vidmu in the south, and from Dolsko or Laze in the west to Ključevica east of Kum in the east. After World War I the district comprised forty-one municipalities, eleven in the area concerned. However, following the consolidation of municipalities in 1937, the area encompassed altogether fifteen municipalities, seven in the area under discussion. The prevailing economic activity in the predominantly mountainous terrain was farming; only the area in the north, where the Sava River dug its bed through the Posavje Mountains, saw the development of industry and mining. The factor that largely contributed to the industrial development was the advent of the railway, which was built in the Sava River gorge.

KEY WORDS

Municipality of Litija, district of Litija, srez of Litija, Municipality of Šmartno pri Litiji, administrative changes in the interwar period, elections, mayors, economy, municipal infrastructure, educational system, health system, culture, sports, Parish of Litija

Uvod

Zanimivo je, da je Marija Makarovič v sedmem zvezku o slovenski ljudski noši v besedi in podobi Litijo z okolico označila za Litijsko Posavje, in sicer, kot pravi v opombi, na predlog akademika dr. Ivana Gamsa. Zasavje res ni enotna naravna ali ekonomska regija, vendar jo je prvi poimenoval prav Litijan Rudolf Badjura leta 1928 v svojem turističnem vodniku po Zasavju in vanj vključil tudi Litijo.¹

Namen obravnavanega članka seveda ni polemizirati o regijah, regionalizacijah in problemih, ki se s tem v zvezi že dolgo vlečejo, ampak podatki splošen prikaz območja današnjih občin Litija in Šmartno pri Litiji v obdobju med obema svetovnjima vojnoma.

Vse izdane publikacije, članki v časopisih ali diplomatske naloge, ki obravnavajo Litijo in naselja v njeni okolici, se obdobja med obema svetovnjima vojnoma ognejo ali mu namenijo le nekaj stavkov. To se mi ni zdelo razumljivo, dokler nisem začela iskati gradiva za popis prebivalstva za posamezne občine in kraje v letih 1921 in 1931, za gospodarske razmere in položaj kmetov v tem obdobju, razširjenost posameznih obrtnih dejavnosti, podatke o oskrbi prebivalcev z vodo in električno energijo. Želela sem raziskati tudi zdravstvene razmere, popolnoma drugačne od tistih v ne tako oddaljenih rudarskih krajih zasavskega revirja. Pregledala sem arhivske fonde v Zgodovinskem arhivu Ljubljana in Arhivu Republike Slovenije, kjer sem gradivo pričakovala, a je za to obdobje le fragmentarno. Z njim bi lahko naredila le pregled šolstva, kar pa ni bil namen. Zato sem za osnovo uporabila Krajevni leksikon Dravske banovine iz leta 1937 in podatke iz njega dopolnila z najdenim gradivom v arhivih, publikacijah in člankih.

Okraj (srez) Litija

Konec prve svetovne vojne je bila Litija še vedno sedež leta 1854 ustanovljenega okraja Litija, ki je do leta 1867 spadal pod ljubljanski deželni sodni okraj, od tega leta dalje pa so zadeve politične uprave prenesli na okrajni urad Litija. Obsegal je dotedanji okraj Litija in občini Moravče in Dol (pri Ljubljani). Število občin je od 15 leta 1854 naraslo na 41 leta 1869 (upravni okraj Litija je obsegal dva sodna okraja: Litijo in Višnjo goro; v sodnem okraju Litija je bilo 17 občin).² Do izgradnje južne železnice (1849) in uvedbe modernih občin (1850) je bilo Šmartno pri Litiji mnogo pomembnejše od sosednje Litije. Ko so okrajno glavarstvo in okrajno sodišče iz

Stične leta 1854 preselili v Šmartno, so ju nastanili v dvorcu Sela (Selšce) poleg Šmartnega. Ugodna lega ob železnici je Litiji omogočila, da je postala pomembnejša in leta 1867 so vanjo preselili tudi upravno glavarstvo in sodišče.³

Leta 1922 so v Sloveniji na podlagi Zakona o občini upravi za okraje uvedli ime srez, za predstojnike sreski poglavar, za okrajne urade pa sresko poglavarstvo. Leta 1929 sprejeti Zakon o notranji upravi je uvedel imeni sreski načelnik in sresko načelstvo.⁴

S površino 699 km² (723 km² leta 1936) se je okraj raztezal od Posavskega hribovja na severu in severovzhodu preko dolenskega gričevja in izrazito kraškega sveta na jugu, na zahodu pa se je dotikal Ljubljanske kotline. Leta 1931 je v okraju prebivalo 39.821 ljudi,⁵ gostota pa je znašala 57/58 ljudi na km². Gosteje je bil naseljen južni del okraja, kar je bilo zaradi naravnih razmer razumljivo. Zaradi rudarstva in industrije je bila najgosteje naseljena občina Zagorje s 142 prebivalci na km², najredkeje pa občini Trebeljevo na zahodu z 29 prebivalci na km² in Polšnik na skrajnem vzhodu s 30 prebivalci na km². Občina Litija je bila z 92 prebivalci na km² druga najgosteje naseljena občina okraja. Prevladovali so mali zaselki, zlasti v Zasavju, kjer je bilo nekaj večjih vasi le v dolini Save. Na zahodu okraja je bilo veliko samotnih kmetij, na dolenski strani ob Temenici in Višnjici so bile vasi še precej majhne. Šele na dolenskem krasu so bile tesno stisnjene. Najpomembnejša naselja so se razvila ob obeh glavnih prometnicah. Ob Savi sta bili to Litija, ki je prevzela vodilno vlogo Šmartnu, in Zagorje; na dolenski strani pa Višnja Gora, Stična in Šentvid pri Stični, od katerih je Stična kazala največ živahnosti.⁶

Občine in pripadajoči kraji

Ko so nastajale moderne občine, je deželni zakon, ki je izšel 2. januarja 1869, predvidel: »Iz sedanjih občin se imajo narediti take županije, da vsaka ima najmanj po 3000 duš; manjše se smejo le izjemno gledé na posebne razmere krajev dovoliti.«⁷ Glavni namen teh zahtev je bil, da bi bile občine tako velike, da »le velike županije morejo na krepkih nogah stati in mnogovrstne soseskine zadeve dobro oskrbovati in tako samoupravo ali samostojnost (avtonomijo) soseskino uresničiti.«⁸ Kolikor mogoče so upoštevali meje župnij, a ponekod to ni bilo izvedljivo. V li-

3 Krajevni leksikon, str. 313, 314.

4 ES, 8, str. 113–114.

5 Definitivni rezultati popisa 1931. godine, str. 22.

6 Krajevni leksikon, str. 309, 310.

7 Načrt novih županijs na Kranjskem. Kmetijske in rokodelske novice, l. 29, št. 9, 1871 (priloga).

8 Prav tam.

1 Badjura, *Zasavje*.

2 <http://www.zal-lj.si>.

Okraj Litija leta 1928 pred komasacijo občin. Z debelejšo črto je označeno območje današnjih občin Litija in Šmartno pri Litiji (Ilustrirani Slovenec, št. 4, 22. 1. 1928, str. 29: Pregled krajevnih občin v ljubljanski oblasti).

tijšem okraju je načrt predvidel naslednje občine s katastrskimi oziroma davčnimi občinami (v oklepaju so pravilna imena krajev):⁹

1. **Litija**, 3.311 duš: Litija, Jablanica, Kresnice, Kresniški Vrh, Hotič.

2. **Polšnik**, 4.382 duš: Dole, v Moravčem (Moravče – poznejša občina Sv. Križ), Vodice, Ukrog (pozneje Okrog v občini Sv. Križ), Polšnik, Košica (Konjšica), Velika Goba.

3. **Zagorje**, 3.743 duš: Režiše (Ržišče), Loke, Šemnik, Kotredeže (Kotredež), Potoška vas, Kolvrat, Zagorje.

4. **Vače**, 4.114 duš: Vače, Kanderše (Kandrše), Konj, Roviše (Rovišče), Šent Lampert (Šentlampert), Zabava, Sava.

5. **Šent Vid pri Zatičini (Šentvid pri Stični)**, 7.037 duš: Št. Vid (Šentvid pri Stični), Bukovica, Dob, Veliki Gaber, Male Dole, Podboršt, Prapreče, Radohova vas, Zagorica, Stojanski Vrh, Temenica, Zoberače (Sobrače), Češnjice, Hudo, Gorenja vas, Muljava, Velike Pece, Metnaj, Zatičina (Stična).

⁹ Prav tam.

The table is a complex administrative document with multiple columns and rows. It is divided into four quadrants by a central horizontal and vertical line. Each quadrant contains a list of municipalities (občine) and their administrative details. The text is in Slovenian and includes names of municipalities, administrative offices, and officials. The title 'Uredba o spojitvi občin v srezu Litija' is visible at the top of the document.

Uredba o spojitvi občin v srezu Litija (Službeni list Kraljeve banske uprave Dravske banovine l. 4, št. 73, 12. 9. 1933, str. 884).

6. **Višnja Gora**, 5.233 duš: Draga, Kerka (Krka), Ilova Gora, Podbukovje, Sušica, Višnja Gora, Dedni Dol, Velika Loka, Križna vas, Leskovec, Dobrava, Luča (Luče), Polica, Blečni Vrh (Blečji Vrh), Verhe (Vrh).

Vidimo, da priporočil niso upoštevali in zmagali so tisti, »ki se sebično potegujejo zato, da bi celo majhne vasi bile same za-se. To pa je blizu tako, kakor da bi kajžar se bahal, da zmore in premore to, kar celi gruntar«. ¹⁰

Do leta 1918, ko je bilo v novi državi z naredbo z dne 5. novembra 1918 odločeno, da naj občine poslujejo tako kot dotlej, je bilo v okraju Litija ustanovljeno 41 občin. Sprememba je nastala šele po letu 1933, ko so začeli s komasacijo občin, torej spet z njihovim združevanjem. Po končani komasaciji leta 1937 se je število občin v Dravski banovini zmanjšalo s prejšnjih 1.065 na 403. ¹¹

Do začetka komasacij občin na območju litijskega okraja ni bilo bistvenih sprememb (leta 1921 mu je bila dodeljena občina Velika vas iz kamniškega okraja). Leta 1933 je uredba o spojitvi občin v Dravski banovini 41 občin v litijskem okraju združila v 14. Nove občine so postale: Kresnice, Krka, Litija, Polšnik, Stična, Sv. Križ, Šmartno pri Litiji, Št. Lambert, Sentvid pri Stični, Trebeljevo, Vače, Veliki Gaber, Višnja Gora in Zagorje ob Savi. ¹² Leta 1936 je okraju Litija pripadla tudi vsa občina Sv. Jurij pod Kumom, ki je prej spadala pod okraj Krško, izgubil pa je vasi Žalno, Plešivico, Veliko Loko, Veliko vas, Malo Loko in Luče iz občine Višnja Gora ter Zagorico, Sv. Križ in Vrh pri Sv. Križu iz občine Kresnice, ki so pripadle okraju Ljubljana okolica. S temi spremembami je okraj Litija na vzhodu pridobil gorato ozemlje okrog Kuma, izgubil pa manjše površine na zahodu. ¹³

V območju litijskega okraja je bilo pred drugo svetovno vojno torej 14 občin, od katerih jih je pet po drugi svetovni vojni pripadlo trbovelskemu okraju (pravzaprav so jih tedanjemu trbovelskemu okrožju priključili že Nemci med drugo svetovno vojno), in sicer: Dole pri Litiji, Polšnik, Št. Lambert, Zagorje in Podkum. Druge predvojne občine litijskega okraja pa so pripadle okraju Ljubljana okolica. Ko je bil leta 1952 uveden komunalni sistem in so postale občine najmanjša upravna enota, se je izoblikovala občina Litija, ki je od leta 1965 do leta 2002 pokrivala območje današnjih občin Litija in Šmartno pri Litiji.

Na območju donedavnih občin Litija in Šmartno pri Litiji je bilo med obema svetovnima vojnama sedem občin, in sicer: Dole pri Litiji (do leta 1929, ko je bila za nekaj časa priključena k Sv. Križu –

Gabrovki), Kresnice, Litija, Polšnik, Sv. Križ (Gabrovka), Šmartno pri Litiji in Vače. V vseh skupaj je bilo 124 naselij.

Gibanje števila prebivalcev

V litijskem okraju je po popisu prebivalcev leta 1921 živelo 36.246 ¹⁴ prebivalcev. Število je do naslednjega popisa leta 1931 naraslo na 39.821 ¹⁵ ali za 9,86%. Porast je bil večji kot v Dravski banovini, kjer je znašal 7,9%, a manjši kot v celotni državi (16,24%). Prirodni prirastek (razlika med številom rojstev in številom umrlih na 1000 prebivalcev) je bil v istem desetletju v Dravski banovini 10,92‰, v okraju Litija pa 14,65‰. ¹⁶

Tabela 1: Število prebivalcev leta 1921 in 1931. ¹⁷

Občina	1921	1931
Dole pri Litiji (po komasaciji pripadla Sv. Križu)	703	713
Gradišče (pripadla občini Sv. Križ)	710	746
Hotič (pripadla Litiji)	1.184	
Kresnice	858	1.006
Konj (pripadla Vačam)	549	
Litija	1.745	4.465
Sv. Križ (Moravče, Gabrovka)	1.531	1.702
Polšnik	1.764	1.910
Šmartno	2.259	2.055
Trebeljevo	1.730	1.862
Vače	623	672
Skupaj	13.656	15.131

V prvi tabeli vidimo, kako se je med popisoma leta 1921 in 1931 gibalo število prebivalcev na obravnavanem območju. V popisu leta 1931 ni občin Konj in Hotič, v tem času sta bili zaradi številnih komasacij priključeni prva Vačam, druga Litiji. Pri Dolah pri Litiji v uradnem popisu leta 1931 še niso upoštevali krajev Čeplje, Goba, Preženjske njive in Zgornje Jelenje, ki so občini pripadli leta 1936. Vidimo, da se je v vseh občinah, razen v Šmartnu pri Litiji, število prebivalcev dvignilo zaradi naravnega prirastka. Pri Litiji pa je nastal porast zaradi priključitve Hotiča, dela območja Šmartna in tudi zaradi priselitev. Kot središče sreza so bile v Litiji skoncentrirane centralne funkcije, ki so zahtevale večje število zaposlenih v javnih službah in uradih. To je pomenilo priliv prebivalcev tudi zaradi služnostnih dejavnosti in industrije.

Ostalih primerjav ni mogoče narediti (razen za izrekanje o veroizpovedi), saj je popis leta 1921 zajel le prisotno prebivalstvo po občinah in prebivalstvo

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 464.

¹² www.zal-lj.si, Opis fonda Litija.

¹³ *Krajevni leksikon*, str. 308.

¹⁴ *Definitivni rezultati popisa 1921. godine*, str. 304, 305.

¹⁵ Prav tam, str. 22. V *Krajevni leksikonu* (str. 12) je številka 39.757.

¹⁶ *Krajevni leksikon*, str. 12, 13.

¹⁷ *Definitivni rezultati popisa 1921. in 1931. godine*.

po veroizpovedi, prebivalstvo po starostnih skupinah pa le za celoten okraj. V celotnem litijskem okraju se je za katoliško vero od 36.246 prebivalcev izreklo 36.219 ali 99,9%. Od ostalih veroizpovedi je bilo 16 pravoslavcev, od tega na obravnavanem območju 12 (4 v Litiji, 1 v Hotiču in 7 v Šmartnu) in 11 evangeličanov (na obravnavanem območju 7: 1 v Litiji in 6 v Hotiču). V celotnem litijskem okraju je bilo leta 1921 3.404 (9,39%) otrok do četrtega leta starosti, 8.640 otrok med petim in štirinajstim letom (23,83%) in 4.016 otrok med 15. in 19. letom (11,07%). Prebivalcev med 20. in 39. letom starosti je bilo 9.666 (26,66%), 6.364 (17,55%) pa v starosti 40 do 59 let. Našteli so 4.082 prebivalcev, starih nad 60 let ali 11, 26%, med temi 3 stare čez 100 let, 15 pa v starosti med 90 in 94 let. Z današnjega zornega kota je bila takratna starostna struktura ugodna.

Leta 1931 se je v litijskem okraju od 39.821 prebivalcev za katoličane izreklo 39.771 ali 99,87%. Od ostalih veroizpovedi se je 26 prebivalcev izreklo za pravoslavno vero (od tega na obravnavanem območju 8 v Litiji in 2 v Šmartnu), 19 za protestante (15 v Litiji in 1 v Šmartnu), 1 za ostale krščanske veroizpovedi in 4 za ostale vere oziroma brez pripadnosti (2 v Litiji, 1 v Moravčah). Je pa popis leta 1931 zajel poklice aktivnega prebivalstva na podlagi takratne klasifikacije poklicev, na žalost le za celoten okraj. Od 20.162 zaposlenih oseb v litijskem okraju je bilo 12.351 moških in 7.811 žensk. Razumljivo največ (13.359) je bilo zaposlenih v kmetijstvu, gozdarstvu in ribištju (7.553 moških in 5.806 žensk), 4.110 v industriji in obrti (žensk le 890), večina v Zagorju; 766 v trgovini, bančništvu in prometu in 1.515 v drugih poklicih ali brez oznake poklica.¹⁸

Občinski odbori in župani

Nadzor nad občinami je po prvi svetovni vojni najprej prevzela Narodna, nato Deželna vlada. Z ustanovitvijo oblasti je nadzor nad občinami prešel nanje. Pri občinskih volitvah so dotedanji sistem davčnega cenzusa z volilnimi razredi zamenjali z več zaporednimi akti in končno odpravili z zakonom o volitvah v občinska zastopstva v Sloveniji, sprejetim 18. februarja 1922. Zakon o notranji upravi z dne 19. junija 1929 je za občinska predstojništva vpeljal ime občina. Ustava iz leta 1931 je kot samoupravna telesa predvidela samo občine. Nov zakon o občinah je bil sprejet 14. marca 1933. Zakon je določil, da je na čelu občine namesto župana predsednik, nosilec najmočnejše kandidatne liste. Vse občinske posle vodi uprava, sestavljena iz predsednika in dveh do petih članov. Tudi člani uprave so vedno v vrstnem redu na prvih šestih mestih večinske kandidatne liste.¹⁹

Prve občinske volitve so potekale leta 1921 na podlagi uredbe o volitvah v občinska zastopstva iz 15. maja 1920. S to uredbo so imeli pravico voliti »vsi oni 21 let stari državljani moškega ali ženskega spola kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki imajo vsaj že eno leto svoje redno bivališče v občini ali ki kot javni nameščenci, nameščenci zasebnih železnic (izvzemši one malih železnic), v dušnem pastirstvu ali v službi cerkvenih oblastev nameščeni duhovniki vseh veroizpovedanj, notarji, odvetniki, civilni inženjerji in civilni geometri, k praksi pripuščeni zdravniki in živinozdravniki vsaj od začetka prve razgrnitve volilnih imenikov redno bivajo v občini.« Aktivno žensko volilno pravico pa so tik pred volitvami, 17. februarja 1921, z uredbo prestolonaslednika črtali.²⁰

Volitve niso potekale v vseh občinah sočasno, ampak najprej 26. aprila v Ljubljani, potem v ostalih mestih in trgih, 4. maja pa tudi v kmečkih občinah. Občinske odbornike in namestnike so izvolili na podlagi obveznih kandidatnih list. Njihovo število je bilo po občinah različno glede na število volilnih upravičencev. V občinah z manj kot 500 prebivalci so volili do 10 odbornikov in prav toliko namestnikov; v občinah z manj kot 2.000 prebivalci 16 odbornikov in ravno toliko namestnikov; v občinah z manj kot 5.000 prebivalci pa 24 odbornikov in 24 namestnikov.²¹ Na obravnavanem območju se je njihovo število gibalo med 9 in 25.

Za vse občine volilni izidi niso na razpolago. V Litiji je od skupno 344 volilcev volilo 276. SLS (Slovenska ljudska stranka) je dobila 9 odbornikov, zanjo je volilo 146 volilcev, združeni nasprotniki (demokrati, narodni socialisti, socialni demokrati, samostojni in komunisti) so dobili 7 odbornikov, zanjo je volilo 130 volilcev. V Kresnicah je SLS dobila 5 odbornikov, Gospodarska stranka (združeni demokrati, samostojni in narodni socialisti) 7 in komunisti 4 odbornike.²² V Polšniku je za SLS glasovalo 130 volilcev (dobila je 9 odbornikov) za Kmetstvo zvezo pa 88 volilcev (dobila je 7 odbornikov). V Dolah pri Litiji so bili 103 oddani glasovi, SLS je dobila 71 glasov (11 odbornikov) in SKS (Samostojna kmečka stranka) 32 glasov (5 odbornikov).²³ Na prvih sejah občinskih odborov so odborniki iz svoje sredine izvolili župana. Znani so naslednji: v Litiji je župan postal Hinko Lebinger, v Kresnicah Jožef Bokal, v Šmartnu pri Litiji dotedanji župan Leopold Hostnik in v Polšniku Janez Borišek.²⁴

občine in učiteljstvo, *Učiteljski tovariš*, 1, št. 10, 12. 10. 1933.

²⁰ Perovšek, *Uredba o ženski volilni pravici*, str. 242.

²¹ Občinske volitve v Sloveniji, *Slovenski gospodar*, 1921, št. 9. 3. 3. 1921.

²² Sijajni uspehi SLS. *Slovenec*, št. 100, 4. 5. 1921, str. 1; št. 101, 5. 5. 1921, str. 1.

²³ Velik napredek SLS. *Slovenec*, št. 102, 7. 5. 1921.

²⁴ Izidi občinskih volitev. *Slovenec* št. 107, 13. 5. 1921; št. 111, 19. 5. 1921; št. 124, 4. 6. 1921, št. 133, 15. 6. 1921.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Zakon o občinah, komasacija občin, občinske volitve, šolske

Pogled na Litijo – Gradec leta 1930. V ospredju delavsko naselje tekstilne tovarne (vir: ZAL, fototeka).

Podatki za naslednje občinske volitve leta 1924 so na razpolago. Nekaj si jih lahko pogledamo.²⁵ Volitve občinskih odborov so v vseh občinah potekale 29. junija 1924, za župana in svetovalce pa različno. V Dolah pri Litiji so na volitvah občinskega odbora izvolili 9 odbornikov in 4 namestnike, za župana pa 13. julija Janeza Medveda. V Kresnicah so istega dne za župana izvolili Jožefa Bokala. V Konju so na volitvah izvolili 9 odbornikov, 10. junija so na volitvah za župana in svetovalce za župana izvolili Franca Kovača. V Litiji so izvolili 17 odbornikov in ravno toliko namestnikov. Na volitvah 7. avgusta so za župana izvolili Hinka Lebingerja. V Moravčah (Sv. Križ, Gabrovka) so izvolili 17 odbornikov in ravno toliko namestnikov, 3. julija so za župana izvolili Janeza Resnika. V Polšniku so na volitvah izvolili 17 odbornikov, 13. julija so za župana izvolili Janeza Prelca. V Šmartnu pri Litiji so izvolili 25 odbornikov in 20 namestnikov. Dne 7. julija so odborniki za župana izvolili Leopolda Hostnika. V Vačah so volili devet odbornikov in štiri namestnike, 6. julija so za župana izvolili Jakob Kimovca.

Podatkov za naslednje volitve do druge svetovne vojne ni na razpolago, iz nekaterih zapisov pa je razvidno, da je v Litiji poleg Hinka Lebingerja le en mandat županoval Franc Lajovic, član liberalne stranke, in sicer v obdobju, ko je bil v Marseillu ubit kralj Aleksander (verjetno na volitvah leta 1933, županoval je do leta 1936).²⁶ Hinko Lebinger zadnjega mandata pred drugo svetovno vojno ni zaključil, saj ga je okupatorska oblast takoj na začetku vojne z družino izgnala v Srbijo.²⁷

V Šmartnu pri Litiji je med prvo svetovno vojno in tudi po njej do leta 1921 županske posle opravljal Anton Jurič. Leta 1921 je postal župan Leopold Hostnik, leta 1927 Ernest Drčar, leta 1931 Ferdinand Tomažin, leta 1933 Josip Strman in leta 1936 Ignac Rus.²⁸

V Polšniku so se do druge svetovne vojne po letu 1924 za župana zvrstili: Anton Repovž, Fincinger, Korinšek (iz Šklendrovca), Pograjc (iz Rodeža) in Tori (iz Tep).²⁹ Zadnji župan občine Konj pred pripojitvijo k občini Vače je bil Marko Dernovšek.³⁰

Komunalna infrastruktura

Komunalna ureditev v današnjem pomenu bese-de je bila v obravnavanem obdobju še v povojih. Večina cest je bolj spominjala na kolovoze, z vodo so se v glavnem oskrbovali iz studencev ali vaških vodnjakov, o kanalizaciji še ni bilo ne duha ne sluha, elektrifikacija pa je bila omejena na območjih okrog tovarn in rudnikov. Električno so si »privoščili« le redki posamezniki. Seveda je vse omenjeno razumljivo, saj so prevladovali vasi; le trg Litija, razdeljen na več krajev (Gradec, Podsitarjevec, Grbin in Litijo), je z nekaj mestnimi poslopji (Elsnerjevo hišo, poslopjem tvrdke Lebinger & Bergmann, prodajalno pri Škofu, s poslopji okrajnega glavarstva, pošte, železniške postaje, sodnije, s tekstilno tovarno in topilnico ter delavskim naseljem Na Stavbah) dajala že bolj urbaniziran videz. Delavsko naselje Na Stavbah so zgradili leta 1926 in zanj namenili obsežen prostor na levem bregu Save v bližini tekstilne tovarne. Med bloki so uredili obsežen park.

²⁵ ARS, AS 61, šk. 1.

²⁶ Brilej, *Litijski obrazi*, str. 84–94.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Fele, *Ko Polšnik se v čas ujame*, str. 83.

³⁰ Ocepek, *Sava pri Litiji z okolico*, str. 22.

Občina Šmartno pri Litiji se je otepal s stalnim primanjkljajem v proračunu, kar naj bi bila posledica popravil na cestah, za katera so morali najemati posojila. Da bi proračun vsaj delno zapolnili, so pobirali vedno višjo naklado na vse v občini predpisane direktne davke, razen na osebno dohodnino. Zato so leta 1921 določili 300% naklado od vsakega litra vina in mošta, prodanega v gostilnah.³¹ Kljub temu da gradivo ni na razpolago, lahko sklepamo, da v ostalih občinah ni bilo nič drugače in je bil to eden od glavnih vzrokov za slabo razvito infrastrukturo.

Prometna povezanost

V prometnem pogledu sta bili za te kraje pomembni dve veliki prometnici od zahoda proti vzhodu: na severu Sava, nekoč pomembna zaradi brodarstva, pozneje zaradi dvotirne železniške proge Ljubljana–Zidani Most, na jugu pa dolenska železnica in državna cesta Ljubljana–Zagreb. Zveze med obema žilama so bile slabe, ni bilo povezave niti z železnico niti z avtobusno progo, le z banovinsko cesto I. reda Radohova vas–Bogenšperk–Litija, Velika Loka–Moravče–Litija in Mirna–Polšnik. Zato je bil južni del okraja gospodarsko slabo navezan na Litijo, kamor je spadal upravno. Za izboljšanje prometnih zvez z Ljubljano je »visel v zraku« načrt ceste ob Savi, uredili pa so le cestno povezavo med Radečami in Litijo v dolini Sopote, ki naj bi omogočila zvezo Ljubljana–Zidani Most brez velikih ovinkov preko Celja ali Sevnice.³²

Leta 1933 so v banovini izvedli kategorizacijo cest. Razdelili so jih v državne, banovinske I. reda, banovinske II. reda, dovozne ceste k železniškim postajam, občinske ceste I. reda in občinske ceste II. reda. Seznam državnih cest je določil zakon o državnih cestah, izdan leta 1928. Kategorizacija banovinskih cest je izšla v odločbi ministrstva za gradnje oktobra 1933, občinske ceste pa so bile kategorizirane in vpisane v kataster občinskih cest po posameznih občinah. Z večanjem števila avtomobilov so postajale pomembne, saj so prevzemale vedno več osebnega in tovornega prometa. Zato jih je bilo potrebno postopoma rekonstruirati, jim prilagoditi širino cestišča, vzpone in obnoviti mostove. Na banovinskih cestah naj bi imeli mostovi nosilnost vsaj 9 ton, na občinskih pa vsaj 3–5 ton.³³

Na seji cestnega okrajnega odbora v Litiji, ki je potekala 24. aprila 1930, so ceste kategorizirali. Za banovinske ceste II. reda so določili naslednje:³⁴

Cesta Litija–Sava na levem bregu Save v dolžini 9 km je pomenila zvezo posestnikov petih občin z železniškima postajama Litija in Sava.

Zvezna cesta od vasi Breg preko Zagorice do stika s cesto Litija–Šmartno v dolžini 1 km je bila pomembna za povezavo zaledja Polšnika in Jablaniške doline s Smartnim in cesto Trebeljevo–Besnica.

Odcep od ceste II. reda Vače–Medija od Mlinš v dolžini 2,3 km naj se ponovno uvrsti v banovinsko cesto II. reda, saj veže del zaledja Moravske in Peške doline, ki gravitira na postajo Zagorje.

Od zagorske cerkve do stika na občinsko cesto Zagorje–Sv. Jurij pod Kumom v izmeri 1,9 km, saj se po tej cesti odvija ves promet od zagorske postaje v občino Kotredež.

Odcep od banovinske ceste II. reda Izlake–Trbovlje pri vasi Zagorje do mostu pri železniški postaji Zagorje v dolžini 1,7 km. Ta cesta veže celotno zaledje Zagorja od Trojan, Moravske doline in Kandrš z železniško postajo Zagorje.

Na predlog nekaterih občinskih odbornikov so dodali naslednje odcepe: za povezavo zaledja Šmartna z Litijo odcep ceste Litija–Pusti Javor preko Dobrave na Ustje v dolžini 1,5 km; za povezavo občine Kotredež in zaledja z zagorsko železniško postajo odcep od zagorske cerkve (banovinske ceste Izlake–Trbovlje) preko Kotredeža do ržiške meje v dolžini 6,4 km; odcep od banovinske ceste Vače–Izlake pri razpotju čez Briše na odcep za Kolovrat za povezavo celotnega zagorskega zaledja z državno cesto čez Trojan in zagorsko železniško postajo.

Kako pomembna je bila železnica, kažejo prizadevanja prebivalcev za izgradnjo mostov ali cestnih povezav z njo. Krajanje Kresniških Poljan (današnje Jevnice) in Male Dolge Noge so šli še dlje in leta 1929 z lastnimi sredstvi in prostovoljnimi delom zgradili železniško postajališče, ki so mu dali ime Jevnica. S tem se jim je odprla pot v svet, lahko so se zaposlovali zunaj kraja in se vozili na delo z vlakom.³⁵

Med Litijo in Zagorjem ob Savi čez Savo ni bilo nobenega mostu in prebivalci vasi na pobočjih nad njenim desnim bregom tja do Polšnika in dalje so si morali pomagati z brodom, da so prišli do najbližje železniške postaje na Savi. To je trajalo do leta 1935, ko so vzhodno od vasi Sava zgradili lesen most na betonskih opornikih. Zemljišče na obeh bregovih Save sta darovala kmeta, eden od njih tudi večjo vsoto denarja.³⁶

³¹ ZAL, LIT 3, Knjiga zapisnikov sej občinskega odbora.

³² *Krajevni leksikon*, str. 310.

³³ Prav tam, str. 65.

³⁴ ZAL, LIT 1, šk. 3, a. e. 39.

³⁵ Godec, Praznovanje v Jevnici.

³⁶ Ocepek, *Sava pri Litiji z okolico*, str. 33.

Odprtje železniške postaje Jevnica leta 1928 (Brilej, Spomin na Litijo str. 71 – objava z dovoljenjem avtorja).

Flos na Savi leta 1900 (hrani: Knjižnica Litija).

Sava je od izliva Ljubljanice še vedno veljala za plovno reko, čeprav se je promet po njej omejeval le na splavarstvo in posamezne brode, ki so prevažali ljudi z enega na drugi breg. Po Savi so prevažali predvsem posekan les. Hlode (več vagonov lesa) so na zbirališčih, ki so bila običajno nekdanje broderske postaje (Ribče, Sava, Renke), sestavili v večji splav. Obrezan les je šel dobro v promet do Zemunna, jamski pa do Zagorja, Trbovelj in Hrastnika. Splavarji so bili organizirani v zadrugah, poklic se je večinoma prenašal iz roda v rod. Ko so splav (flos) naredili, sta šla nanj ponavadi dva splavarja (flo-

sarja), eden spredaj, drugi zadaj. Za moč sta s seboj jemala sodček vina in mesnine.³⁷

Oskrba z vodo

Ivo Pirc leta 1938 pravi: »Vse občine so preskrbljene s pitno vodo iz zaprtih vodnjakov. V 738 naseljih imamo vodovod in sicer v Šmartnem, Zagorju, Kotredežu, Sv. Križu, Zabavi, Višnji gori, skupaj za

³⁷ Prav tam, str. 22.

³⁸ V šestih – seštevek je napačen.

2772 prebivalcev. Samo ena vas v občini Litija je brez vodnjakov, ker ima v bližini potok in uporablja to vodo. V tej vasi se bo postavil higijenski vodnjak.³⁹

Preskrba z zdravo pitno vodo je eden od osnovnih pogojev za zdrava naselja in njihove prebivalce. »Glede preskrbe s pitno vodo je pri nas bigienska propaganda takorekoč že dovršila svoje delo. Kmečki gospodar se je hitro znašel in je skoraj brez izjeme spoznal, kako velikega pomena in potrebno je, da se preuredi oskrba s pitno vodo. Danes – hvala Bogu – ni več treba razlagati in utemeljevati, naj se vodnjaki in studenci tako in tako uredijo, kajti z vsega podeželja se oglašajo gospodarji s prošnjami za pomoč in preureditev.«⁴⁰ V vaseh, kjer ni bilo vaških vodnjakov, so morali (v glavnem ženske) vodo prenašati od včasih zelo oddaljenih izvirov. Takšno delo je bilo zelo naporno in tudi voda ne vedno neoporečna. Zanimiv je zapis o Gradiščanih, prebivalcih vasice vzhodno od Litije, ki so si že leta 1940 napeljali v vas elektriko, z vodo pa je bilo slabše. V vasi je primanjkovalo izdatne pitne vode. Pod vasjo je bil sicer izvir, od koder so morale žene in dekleta s škafi v rokah ali na glavah prenašati vodo, potem ko so se jim pokvarili vozički, na katerih so v sodih vozili vodo za živino in za domače potrebe. Prenašanje je bilo naporno in zamudno in tudi voda ni bila najboljše. Boljša voda je pritekala na vzhodu vasi pri studencu *Pod gabrom*, nekateri so mu rekli tudi *Medvedova roja*. Beseda roja (Medvedova po kmetu, na čigar zemljišču se je izvir nahajal) naj bi pomenila kraj, kjer izvira voda. Takšnih imen krajev je v okolici Litije več (v bližini Šmartna in graščine Grmače, Podroje se nahajajo v bližini Šmartna).⁴¹ V maloštevilnih krajih (v Gradcu, Litiji in Šmartnu pri Litiji) so premogli vodovod. S šestimi vodovodi je bilo preskrbljenih 2.772 prebivalcev v 12 naseljih, kar je predstavljalo 6,7% prebivalcev litijskega okraja.⁴² V Gradcu so se že leta 1912 z vodovodno črpalko oskrbovali z vodo iz Save.⁴³ Kljub majhnemu številu prebivalcev, ki so bili oskrbljeni z vodo iz vodovoda, kvaliteta vode ni mogla biti zelo slaba, saj boleznin kot posledica onesnažene vode niso bile pogoste.

Oskrba z električno energijo

Z električno energijo je bilo med svetovnima vojnoma preskrbljenega 36% celotnega prebivalstva takratne Slovenije. V celoti so bila preskrbljena le večja mesta (Ljubljana, Maribor, Celje in Ptuj) in Litiji bližnji rudarski kraji v Zasavju. Večja podjetja in rudniki so se oskrbeli z električno energijo iz

lastnih agregatov. Elektrifikacija se je razvijala z majhnimi lokalnimi elektrarnami, ki so jih gradili v mestih in večjih krajih na deželi. Male centrale pa niso zadoščale, zato so jih začeli opuščati. Njihovo nalogo so prevzele večje, oddaljene elektrarne, ki so se med seboj povezale po daljnovodih. Z načrtno elektrifikacijo se je že pred prvo svetovno vojno začel ukvarjati kranjski deželni odbor. Izdelani so bili tudi projekti za nekatere večje hidroelektrarne na Savi in njenih pritokih, zgradili pa so le hidroelektrarno na Završnici (leta 1914 na potoku Završnica pod Stolom), druge projekte je preprečila prva svetovna vojna. Kljub velikemu številu elektrarn, in sicer 758 (od tega vodnih 574, kaloričnih 156 in mešanih 28), je bilo javnih, takih, ki so električno energijo prodajale, le 137, 621 je električno energijo proizvajalo v glavnem za lastne potrebe. Večino so zgradili ali posodobili po prvi svetovni vojni. Najpomembnejše javne elektrarne so bile: Fala (zgrajena leta 1918); elektrarne Kranjskih deželnih elektrarn s štirimi vodnimi elektrarnami (HE): Završnico, Bohinjem, Zagradcem in Žiremi ter s termoelektrarno (TE) Kočevje; HE Majdič v Kranju; HE Česenj v Tacnu; TE državnega rudnika Velenje (1929) in Mestna elektrarna Ljubljana (TE). Večja industrijska podjetja so imela svoje elektrarne, in sicer: Trboveljska premogokopna družba, ki je leta 1925 zgradila novo TE ob Savi (prvo je leta 1905 zgradila ob Trboveljščici), Kranjska industrijska družba, Združene papirnice Vevče, Predilnica bombaža Tržič, Rudnik svinca Mežica in Jugočeška Kranj. Javne elektrarne so leta 1935 proizvedle 175.000.000 kWh električne energije, zasebne 60.000.000 kWh, skupaj pa 205 kWh na prebivalca.⁴⁴

Kranjske deželne elektrarne so po daljnovodih oskrbovale večino Dravske banovine, a je bil v tem obdobju predviden daljnovod le do Litije, v del okraja južno od nje pa ne.⁴⁵ Tam so si nekateri iznajdljivi posamezniki sami postavili majhne električne centrale. Eden takšnih je bil Izgoršek, lastnik tovarne pohištva v Šmartnu, ki je v letih 1923–1925 ob potoku postavil majhno elektrarno in z električno energijo oskrbel še ostale hiše v Šmartnu.⁴⁶ Tudi Janez Marn ml., čevljar v Mali Kostrevnici, je dobil leta 1936 dovoljenje za postavitev lastne hidroelektrarne na potoku Kostrevnica, pozneje pa tudi dovoljenje za priključitev gospodarskih strojev nanjo (poleg uporabe za razsvetljava).⁴⁷

Tekstilna tovarna oz. predilnica Mautner je začela proizvajati električno energijo že leta 1886. Takrat verjetno le za razsvetljava. Ni znano, ali se je že vrtil kakšen elektromotor. Med svetovnima vojnoma so imeli tri parne stroje in eno parno turbino

³⁹ Pirc, *Zdravje II*, str. 579.

⁴⁰ Pirc, *Za zdrava podeželska naselja*.

⁴¹ Gradiščani si grade vodovod, *Zasavski vestnik*, št. 44, 4. 11. 1953.

⁴² Pirc, *Zdravje II*, str. 537.

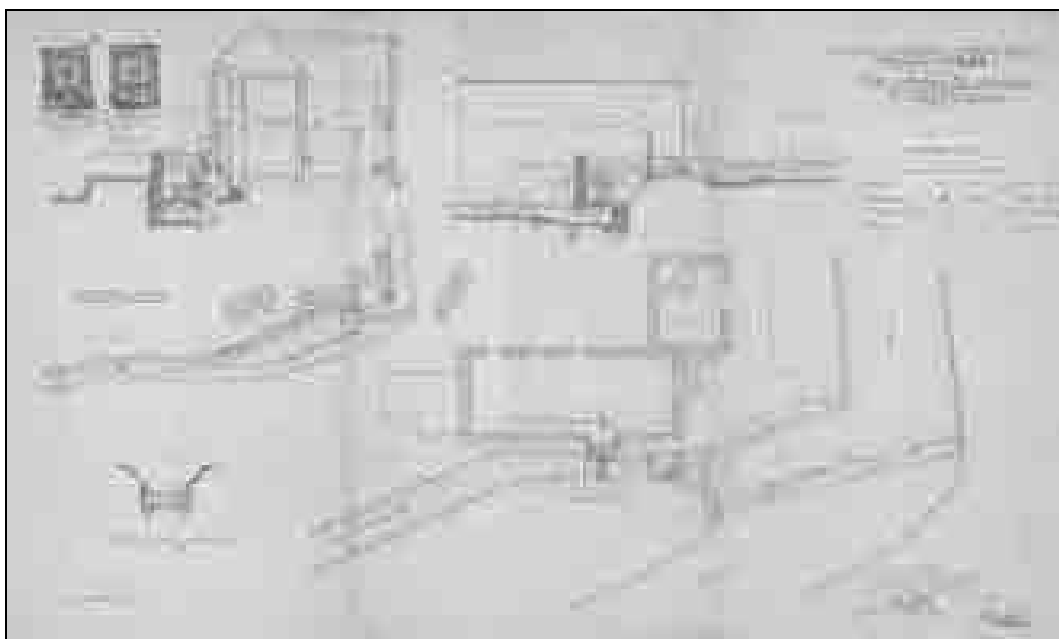
⁴³ Brilej, *Spomin na Litijo*, str. 44.

⁴⁴ *Krajevni leksikon*, str. 59–61.

⁴⁵ Prav tam, str. 677.

⁴⁶ Jurič, *Zgodovina Občine Šmartno pri Litiji*.

⁴⁷ ZAL, LIT 1, šk. 7, a. e. 219.

Načrt Knafličeve električne naprave na Črnem potoku (ZAL, LIT 1, šk. 5, a.e. 63).

za proizvodnjo elektrike. Najstarejši stroj z močjo borih 37 kW je proizvajal enosmerni tok napetosti 110 V. Tudi talilnica svinca in srebra, ki je začela obratovati leta 1888, je zaradi takrat moderne tehnologije za obratovanje potrebovala električno energijo. Proizvajali so jo v lastni preprosti termocentrali. Moč naprave je bila skromnih 125 kW, to je moč, ki jo ima danes motor boljšega osebnega avtomobila. Elektriko so uporabljali predvsem za razsvetlavo delovišč in za pogon elektromotorjev. Prodajali so jo drugim odjemalcem na levem bregu Save, kar pomeni, da je ta, predvsem industrijska elektrarna, delovala že kot javna elektrarna. Vse kaže, da elektrike niso napeljali na desni breg Save, torej v Litijo, niti ne v notranjost rudnika in do njegovih delovišč.⁴⁸ Lastnik tovarne usnja Franc Knaflič je leta 1913 na Črnem potoku zgradil električno napravo s Francisovo turbino za dobavo električne energije v tovarno. S 15,8 KM (11,6 kW) je bila prešibka, da bi z njo poganjali elektromotorje.

Treba je omeniti, da je že pred drugo svetovno vojno tudi v Kresnicah zasvetila električna žarnica. To se je zgodilo na božični večer leta 1939, ko so v Kresnicah blagoslovili električno napeljavo. Apnenice Kresnice so se takrat priključile na daljnovid kranjskih deželnih elektrarn, ki je potekal preko Moravč in Dešna mimo apneniškega kamnoloma v Zapodju in se tam odcepil k apnenicam. Občina Kresnice je iz transformatorja pri apnenicah dala napeljati električne vode do vasi. Večina vaščanov je s podjetjem, ki je napeljalo elektriko v hiše, sklenila pogodbo. Vsa dela so bila opravljena poleti in jeseni

leta 1939.⁴⁹ Naslednje leto so si tudi vaščani Gradišča, vzhodno od Šmartna, v vas potegnili električno napeljavo.⁵⁰

V obdobju svetovne gospodarske krize (1929–1933), ki se je pri nas začela z zamikom, zato je tudi dalj časa trajala, so organizirali javna dela. Poleg tega da so z njimi v kritičnih časih zaposlili brezposelne, so spadale pod pojem »javna dela« vse pomembne gradnje, ki so imele »splošno korist za kulturni, gospodarski in socialni dvig vsega naroda«. V program javnih del so bili zajeti: železnica, elektrifikacija, javna hidrotehnična in pogozdovalna dela, ceste in mostovi ter letališča v Dravski banovini. Kako nepomemben je bil pravzaprav litijski okraj, je vidno tudi po tem, da so bili v vseh obsežnih delih, ki so bila načrtovana na območju Dravske banovine, na obravnavanem območju predvideni le elektrifikacija krajev med Domžalami, Litijo in Trojanami, pogozdovalna dela v kraških in hudourniških območjih ter izgradnja mostu čez Savo pri Kresnicah (kot samostojen projekt, ki pa je bil uresničen šele po drugi svetovni vojni).⁵¹ Podatka, da so poleg ostalih delavcev tudi brezposelni rudarji iz Trbovelj leta 1934 gradili cesto iz Velike Loke (v publikaciji *Ko Polšnik se v čas ujame* na str. 58 je omenjeno naselje Velika Reka, a v bližnji in daljni okolici ni kraja s tem imenom) proti Preski, ni bilo moč preveriti. Čeprav gradnja v omenjeni publikaciji javnih del ni omenjena, je podatek verjetno točen, saj je šlo skoraj gotovo za vojaški strateški objekt, o katerem

⁴⁹ Martinšek, 60 let elektrike v Kresnicah.

⁵⁰ Gradiščani si grade vodovod, *Zasavski vestnik*, št. 44, 4. 11. 1953.

⁵¹ *Program javnih del*.

⁴⁸ Brate, Elektrifikacija Litije.

javnost ni bila obveščena. Cesta naj bi povezala Ljubljano s Posavjem. Delo je potekalo v glavnem ročno, pesek za makadam pa so dobivali kar v sproti odprtih kamnolomih.⁵²

Gospodarstvo

Večina prebivalcev se je ukvarjala s kmetijstvom, čeprav je bila manj kot polovica vseh površin obdelovalnih. Več kot polovico površin še danes pokriva gozd, a gozdarstvo ni imelo takšnega pomena, kot bi pričakovali glede na odstotek gozdov. Le v severnem delu okraja sta bila razvita rudarstvo (v Zagorju in Litiji) in industrija (v Litiji, Kresnicah in Zagorju), Šmartno pa se je ponašalo s številnimi obrtnimi dejavnostmi. Ni treba posebej omenjati, da je bilo tudi tu veliko gostiln (na primer v Šmartnu 18, na Savi sedem, v Polšniku tri).

Kmetijstvo

Med kmetijskimi panogami je v litijskem okraju prevladovalo poljedelstvo, čeprav so njive, vrtovi in

sadovnjaki obsegali le 20% površine (14.415 ha). To je razumljivo, če vemo, da so gozdovi pokrivali več kot 50% površine (na podlagi gozdarske statistike 36.032 ha, na podlagi okrajne statistike pa 37.187 ha). Večina je pripadala absolutnim gozdnim tloom na strmih pobočjih grap, v Savini soteski, na dolenskih kraških planotah in na slemenih zasavskih hribov. Medtem ko je bil v hribih delež obdelane zemlje pod 20%, okrog Janč celo pod 10%, ga je bilo na jugu okraja veliko več kot 20%. Sem je segel pas intenzivno obdelanega srednjedolenjskega gričevja, kjer je bilo ponekod več kot polovica vseh površin obdelanih.⁵³

V litijskem okraju je bilo leta 1933⁵⁴ od 29.322 ha kmetijskih površin 44,5% ali 13.059 ha njiv, 25,2% oziroma 8.280 ha travnikov, 22,1% ali 6.475 ha pašnikov, 2,3% oziroma 678 ha vrtov, 1,4% (406 ha) sadovnjakov, 1,1% (313 ha) barij in 0,4% ali 112 ha vinogradov. Količine, omembe vredne za celotno banovino, so v litijskem okraju veljale za ječmen, proso, ajdo (okrog 100 ha), lan (134 ha) in korenje (439 ha).⁵⁴

Tabela 2: Število posestnikov in obdelovalnih površin na obravnavanem območju leta 1931.⁵⁵

Občina	Število posestnikov	Število kočarjev	Število najemnikov	Obdelovalne površine (ha)	Gozdovi (ha)	Ostalih površin (ha)
Dole pri Litiji	145	53	3	940	1.600	38
Kresnice	150	120	30	964	1.794,5	115
Litija	332	46	259	1.294,12	2.162,43	123,95
Polšnik	221	42	13	2.390,15	3.778,65	195,45
Sv. Križ (Gabrovka)	235	122	6	1.415	2.010	18
Šmartno pri Litiji	294	265	83	1.888	3.793	155
Vače	304	77	52	1.721	2.586	154
Skupaj	1.681	725	446	10.612,27	17.724,58	799,4

Tabela 3: Leta 1940, po izvršeni mlačvi, je dal pregled pridelka žitaric naslednje številke (pridelek je v metrskih centih (mq = 100 kg)).⁵⁶

Občina	Pšenica			Ječmen			Oves			Rž			Soržica		
	Površina ha	a	Pridelek mq	Površina ha	a	Pridelek mq	Površina ha	a	Pridelek mq	Površina ha	a	Pridelek mq	Površina ha	a	Pridelek mq
Dole	97	95	783	19	95	227	21	65	192	11	50	85	30	0	178
Kresnice	194		1608	40		440	22		352	35		452	-	-	-
Litija	313		2194	69		670	40		390	13		107	-	-	-
Polšnik	63	75	382	26		205,5	19	75	172,75	-	-	-	59	50	357
Sv. Križ	3	65	44,5	4	50	36	3		22	2	75	21	-	-	-
Šmartno	70		770	37		370	35		22	2	75	21	-	-	-
Vače	172		389,8	53		121,2	14		117,2	5	10	32,2		90	11,2
Skupaj	914	36	8471,3	249	45	2.069,7	155	40	1267,7	69	20	718,2	90	40	546,2

⁵² Fele, *Ko Polšnik se v čas ujame*, str. 58.

⁵³ *Krajevni leksikon*, str. 309.

⁵⁴ Prav tam, str. 19, podatki so za leto 1933.

⁵⁵ Prav tam, str. 310–328.

⁵⁶ Prav tam.

Statističnih podatkov o količinah za posamezne poljščine v občinah ni na razpolago, na podlagi podatkov posameznih statističnih popisov si lahko ustvarimo le okvirno sliko. Od žitaric, kot lahko vidimo v spodnji tabeli, je bilo največ površin (914 ha) posejanih s pšenico, sledil je ječmen, posejan na 249 ha, oves s 155 ha, soržico (mešanica pšenice in rži) so gojili na 90 ha in rž na 69 ha. Sorazmerno s površinami so pridelali največ pšenice, in sicer 847,13 ton. Na podlagi podatkov o izvršeni mlačvi so vseh žitaric pridelali 1.307,31 ton.⁵⁷

V tem obdobju smo iz podatka o količini poljščin ugotovili, da so na kmetijah sejali tudi lan. V Leskovic (jugovzhodno od Šmartna) so še leta 1930, marca ali aprila, sejali jari lan, septembra pa zimskega. Na večjih kmetijah so ga posejali na okrog 2.000 m². Sejali so ga gospodarji, ženske pa so ga ob sv. Jakobu (25. julija) populile.⁵⁸

Obravnava območje je precej hribovito, brez večjih širših dolin in ravnin, razen doline Save in nekaterih njenih pritokov. Za poljedelstvo so najugodnejša tla v ravnini okoli Šmartna pri Litiji in v okolici Kostrevnice. Zaradi velikih naklonov, saj ima okrog 60% površin naklon nad 30%, so primerne sadjarske lege.⁵⁹ Na razvoj sadjarstva vplivajo tudi ugodna klima z dovolj padavinami v rastni dobi ter bližina Ljubljane in nekaterih drugih večjih krajev, rednih odjemalcev sadja.

Sadna drevesa so bila zastopana takole (število dreves): jablan 45.563, hrušk 33.656, sliv 24.997, češenj 12.870, orehov 5950, breskev 3.158 in marelic 84. Treba je povedati, da so večino sliv porabili doma za izdelavo žganja, hruške in jabolka tudi za mošt. Da bi sadjarji pri zasajanju novih sadovnjakov delovali čimbolj enotno in zaradi potrebne standardizacije sadja, je kraljeva banska uprava 4. oktobra 1932 na podlagi zakona o pospeševanju kmetijstva z dne 6. septembra 1929 določila in odredila sadni izbor za Dravsko banovino. Odtlej so v drevesnicah lahko gojili le sorte tega izbora. Litijski okraj je spadal v dolensko sadjarsko okrožje, kjer so določili za sajenje naslednje glavne sorte: baumanovo reneto, gdanski robač in ontario. Za ostalo sadje so veljale sorte kot za celotno banovino.⁶⁰ Kljub temu da število posajenih češenj ni bilo največje, je bil z njimi litijski okraj, poleg novomeškega, na Kranjskem najbolj zastopan, predvsem v občini Trebeljevo.

Ni podatka, da bi sadje v večjih količinah odajali trgovcem, saj je bila trgovina s sadjem še slabo organizirana. Bolj udomačena sta bila njegovo prevažanje na ljubljanski trg, verjetno tudi v bližnje zasavske rudarske kraje, in domača predelava – že omenjena žganjekuha in sušenje.

Za enega najbolj vnetih sadjarjev je veljal posestnik Anton Godec iz Jevnice, ki je imel pred drugo svetovno vojno veliko posestvo v vasi Mala Dolga Noga pod Jančami in na njem okrog 5.000 sadnih dreves. Bil je med najbolj umnimi in naprednimi sadjarji. Za to dejavnost je navdušil tudi sovaščane. Dokazal jim je, da je sadjarstvo med najbolj donosnimi gospodarskimi panogami v Zasuvalu.⁶¹

S 112 ha vinogradov je bil litijski okraj od 19 vinorodnih okrajev na 15. mestu, torej skoraj na repu. Spadal je k predelom s kvantitetno pridelavo, kjer je bilo več samorodnih sort kot kvalitetnih trsov. Večina vinogradov je ležala na jugovzhodu okraja.⁶²

Tudi živinoreja je bila pomembna, predvsem v jugozahodnem delu s središčem v Stični, kjer je bilo razvito predvsem mlekarstvo. Pomembnost živinoreje izhaja tudi iz dejstva, da je bilo v litijskem okraju 2.397 ha posejanih z deteljo in 353 ha z lucerno. Leta 1934 so redili 16.563 glav govedi, 7.605 svinj, 2.060 konj, 1.397 ovac in 43.398 perutnine.⁶³ Večino so gojili za lastne potrebe, nekaj živine so prodali v Trbovlje in Hrastnik, perutnino tudi na ljubljanskem trgu.

Pirc leta 1938 piše: »Glavna hrana v litijskem okraju je kruh, krompir in fižol. Kruh je iz pšenične, ajdove in koruzne moke – približno 1/2 kg na osebo. Meso je goveje in svinjsko, 1/10 kg dnevno; dostikrat nadomestujeta krompir in fižol mesno hrano. Začimba je mast, loj, sol, kis. Stradanje se opaža vsako leto posebno spomladi, preko leta pa predvsem v industrijskih krajih n.pr. v Zagorju, kjer je mnogo nezaposlenih rudarjev. V občini Vače zaradi slabe letine, pridelka ni niti za četrto leto. 60% kmetov nima drugega, kar kupi. V občini Litija je 100 brezposelnih delavcev z velikimi družinami v pomanjkanju. V občini Mlinše: 72% posestnikov kupuje živila na up. Pomanjkanje vlada tudi v občinah Sv. Križ, Stična in Šmartno, kjer je velika revščina. Ni živeža, za kupovanje ni denarja. Srednje kmetije pridelajo komaj za 5 mesecev, mali kmetje in kočarji pa trpe pomanjkanje.«⁶⁴

Ko so leta 1939 zbirali podatke o zalogah živil po posameznih občinah, da bi zaradi slabe letine ugotovili potrebne dodatne količine, so samo iz občine Sv. Križ (Gabrovka) sporočili skoraj zadostne količine pridelane hrane (zadoščala bi za 353 dni), vse ostale občine so javile precejšnje pomanjkanje do nove letine. Pri izračunu potrebne dnevne količine hrane na odraslo osebo so računali: 750 gr moke, 180 gr fižola in 50 gr masti. Del moke so lahko nadomestili s krompirjem.⁶⁵

57 ARS, AS 132, fasc. 3.

58 Makarovič, *Litijsko Posavje*, str. 4.

59 Belec, *Stanje in perspektive sadjarstva*, str. 11.

60 *Krajevni leksikon*, str. 42, 43.

61 V spomin sadjarju Godcu iz Jevnice, *Zasavski vestnik*, št. 38, 23. 9. 1953, str. 3.

62 *Krajevni leksikon*, str. 39.

63 Prav tam, str. 309.

64 Pirc, *Zdravje II*, str. 615.

65 ARS, AS 132, fasc. 4, a. e. 8.

Razširjeni gozdovi, predvsem na vzhodu in jugovzhodu obravnavanega območja, so prebivalcem nudili možnost prodaje lesa. Po zemljiški odvezi v 19. stoletju (med letoma 1853 in 1855) je plemstvo obdržalo precejšnje površine obdelovalne zemlje, ravno tako gozdove in pašnike. Od vseh 38 gradov, gradičev, gradišč ali utrdb na širšem območju Litije, kolikor jih je v svoji publikaciji *Od Verneka do Oble Gorice* obdelala Helena Hauptman, jih je bilo v tem obdobju že 21 v ruševinah ali o njih ni bilo nobenega sledu več. Od ostalih sedemnajstih sta dve graščini s posestjo prišli v last Dravske banovine (Ponoviče in Lebek), v lasti plemstva jih je bilo še pet: Turn, Črni Potok, Bogenšperk, Slatna in Grmače. Ostali so prišli ali v kmečko last (Hotič) ali v last premožnih meščanov (Zavrh, Grbin, Farbarjev turn, Cerkno, Kumpolje) in trgovcev (Pogonik, Lebek). Med plemiškimi družinami so bili še vedno najbolj pomembni Windisch-Graetzi, ki so imeli na obravnavanem območju poleg gradov Bogenšperk in Slatna obsežne gozdove. Z agrarno reformo, ki je v tridesetih letih zajela tudi gozdne površine v lasti veleposestnikov, so na celotnem ozemlju Dravske banovine izgubili 8.651,57 ha gozdov, na območju Okrajnega glavarstva Litija pa 15 gozdnih parcel v katastrskih občinah Konj, Šmartno, Polšnik, Jablanica in Liberga.⁶⁶ Skupaj so merile 37,37 ha, in sicer 20,13 ha v katastrski občini Šmartno pri Litiji na štirih parcelah, v Konju 7,38 ha na treh parcelah, v Polšniku 3,13 ha na dveh parcelah, v Jablanici 2,92 ha na dveh parcelah, v Libergu na 2,47 ha na dveh parcelah in v Vintarjevcu 1,38 ha na eni parceli.⁶⁷

V rudnike Zagorje, Trbovlje in Hrastnik so les še po drugi svetovni vojni splavljali po Savi. Ena od »postaj«, kjer so les navezali v splave, so bile Ribče. Les so prodajali tudi lesni trgovini v Litijo in Šmartno, iz občine Dole pri Litiji tudi v Šentrupert za železniške pragove. Lesna trgovina je veliko stavbnega lesa izvozila v Italijo. Kmetje so prodajali jamski les za dodatni zaslužek skoraj iz vseh vasi v občini Dole pri Litiji; iz občine Kresnice; iz občin Polšnik, Šmartno pri Litiji in Vače.⁶⁸

Na banovinskem posestvu Ponoviče s 476,84 ha površine (18,26 ha njiv, 131,76 ha travnikov in 325,63 ha gozda) so uredili živinorejsko središče in vzorno kmetijo z obsežno drevesnico, kokošnjaki in žrebčarno za vzrejo konj.⁶⁹ Da bi kmete (na)učili umnega kmetovanja, so organizirali številne tečaje. Mnoge so vodili učitelji, ki so že v šolah s praktičnim vrtnarskim poukom na šolskih vrtovih vzgajali mlade kmetovalce. Pri tem je bil zelo dejaven

upravitelj litijske šole Drago Rostohar, ki je leta 1934 v Litiji organiziral prvo sadjarsko razstavo.⁷⁰

Obrt in industrija

V Litiji in Šmartnu pa tudi v nekaterih drugih krajih je bila med obema svetovnima vojnama precej razvita obrt. Veliko je bilo čevljarjev, saj so imeli usnje v Knafličevi tovarni usnja »pri roki«. Šmarski čevljarji so obiskovali sejme v Novem mestu, Žužemberku, Stični, Moravčah in v drugih dolenskih krajih. Čevljarji vajenci so v koših nosili čevlje, narejene v domačih delavnicah, tudi po devet ur daleč. S sejma so se vračali naslednji dan.⁷¹ V tem obdobju je bilo še v navadi, da so čevljarji hodili v štero (izraz pomeni, da so družine občasno najemale oblačilne obrtnike, ki so naredili obutev in tudi obleko za vso družino). Skoraj v vsaki vasi je delal izučen ali vsaj priučen čevljar, v Šmartnu jih je bilo celo več. Kmetje so usnje in podplate za čevlje običajno kupovali na semnju ob sv. Martinu. Za ta namen so navadno prodali tele. Če je bila družina številna, so kupili usnje tudi za štirinajst parov čevljev.⁷² Poleg čevljarjev so bile znane tudi šivilje. V Šmartnu in Litiji so občasno delale vsaj tri, ki so se izučile šiviljske obrti. Po domovih so šivale še priučene šivilje, ki so gospodinjam večkrat tudi svetovale, kako lahko same kaj zašijejo.⁷³

Poleg čevljarje so se razvile tudi kolarska, sedlarska, tesarska in kovaška obrt. Nekateri obrati so imeli že zametke industrijske dejavnosti. Podjetje Kunstner je premoglo parno žago in mizarstvo. Tudi Koprivnikar v Litiji je imel mizarstvo delavnico.⁷⁴

V Šmartnu je pred drugo svetovno vojno deloval Izgorškov mizarški obrat, ki so ga po drugi svetovni vojni vključili v sestav republiškega podjetja Tesar s centrom v Ljubljani.⁷⁵

Tovarno usnja in krzna v Šmartnu je leta 1841 zgradil industrialec Franc Knaflič. Podplatno usnje z blagovno znamko Frakna je slovelo po številnih državah Evrope in je bilo plod znanja in izkušenj. Recepture je dopolnjeval tudi njegov sin Pavel Knaflič, ki si je veliko znanja pridobil v tujini.⁷⁶ V drugi polovici 19. stoletja se je začela usnjarska obrt počasi spreminjati v industrijo. Manjši obrati so se povezovali, napredovali so tisti, ki so hitreje sledili spremembam časa. Veliki usnjarski obrati so tako povzročili propad četrte malih usnjarn. Usnjarne na Slovenskem so uvajale svinjsko usnje, predvsem

⁷⁰ Šolsko-vrtnarski tečaj v Litiji in na Ponovičah, *Učiteljski tovariš*, št. 34, 4. 10. 1934, str. 2.

⁷¹ 80-letnica pevskega in gasilskega veterana Franceta Janšeta, *Zasavski vestnik*, št. 40, 7. 10. 1953, str. 2.

⁷² Makarovič, *Litijsko Posavje*, str. 6.

⁷³ Prav tam, str. 7.

⁷⁴ Pavlica, *Mesto Litija skozi zgodovino*, str. 39.

⁷⁵ Praznik delovnega kolektiva Tesar, *Zasavski vestnik*, št. 49, 9. 12. 1953, str. 2.

⁷⁶ Breznikar, *Obrtno šolstvo*, str. 4.

⁶⁶ ZAL, LIT 1, a. š. 3, a. e. 42.

⁶⁷ *Geodetska pisarna Litija*.

⁶⁸ *Krajevni leksikon*, str. 310, 311, 315, 319, 326.

⁶⁹ Prav tam, str. 34; Šolsko-vrtnarski tečaj v Litiji in na Ponovičah, *Učiteljski tovariš*, št. 34, 4. 10. 1934, str. 2.

Šmartno pri Litiji leta 1940 (ZAL, fototeka).

rastlinsko strojeno za galanterijo.⁷⁷ Leta 1934 je začela tudi Knafličeva tovarna usnja v Šmartnu pri Litiji s predelavo svinjskega usnja. Vendar so predelovali predvsem goveje kože, delno v podplatno usnje, delno v gornje usnje za obutev.⁷⁸

V občini Polšnik, ki je leta 1931 štela 1.910 prebivalcev, je bilo pred drugo svetovno vojno kar 44 obrtnikov, od tega v samem Polšniku 21. Obrtne dejavnosti so bile zelo različne, odvisne od potreb in možnosti. V Renkah so se štirje ukvarjali s splavarjenjem (vsi iz iste družine), dva tudi v Konjšici; v Polšniku so obratovali tri gostilne in prav toliko trgovin. Šivilje in krojači so bili skupaj štirje, sedem je bilo mlinarjev, trije čevljarji, trije furmani, dva kovača, dva zidarja, dva mizarja, trije tesarji, trije sodarji, lesni trgovec in trafikant.⁷⁹

Omeniti velja tudi oglarstvo, ki so ga v kraje na Dolah pri Litiji prinesli italijanski oglarji. Na področju Kuma, Podkuma, Dol in Sv. Križa (Gabricke) so začeli močnejše oglariti po prvi svetovni vojni. Oglje so vozili na železniški postaji Mirna in Velika Loka, glavni trgovec pa je bil Alojz Potrbin iz Mirne. Porabniki oglja so bili kovači v bližnji in daljni okolici.⁸⁰

Da so bile gostilne tako kot drugod številne, ni treba posebej poudarjati. Število vseh ni znano, na voljo so nepreverjeni podatki, da jih je bilo v Šmartnu kar 18, v Polšniku tri, na Vačah sedem.

Koliko je bilo v tem obdobju vseh obrtnih delavnic ali dejavnosti v ostalih občinah, ni znano, je pa v letih 1922 do 1927 Okrajno glavarstvo Litija izdalo 13 obrtnih dovoljenj za obrtne dejavnosti v

obravnavanih občinah, in sicer leta 1922 tri, leta 1923 tri, leta 1924 štiri, leta 1925 nobenega, leta 1926 eno in leta 1927 dve. Od tega so bile tri gostilne, dve klavnici in mesnici, mlekarna, stojnica za prodajo mesa, ključavničarska delavnica in kovačnica, parna žaga, mestna tehtnica in dovoljenje za električno razsvetljavo.⁸¹

Seveda je bilo v tem obdobju še vedno v navadi, da so si kmetje pri večini opravil pomagali sami, obrtnike (na primer tesarje, kovače, krojače, šivilje) so potrebovali le za opravila, ki jih niso znali ali mogli opraviti sami.

Industrija se je razvila ob železnici v Litiji in v Kresnicah ter v Šmartnu pri Litiji, ki je imelo pred izgradnjo železnice ob Savi pomembno prometno lego na stičišču cest proti Štajerski in Dolenjski ter v Ljubljansko kotlino.

Najprej si oglejmo apnenice v Kresnicah, najmlajši industrijski obrat, ki ga je Gvidon Birolla leta 1930⁸² postavil po opustitvi apnenic v Zagorju leta 1928. Podjetje se je imenovalo Antonija Birolla – Apnenice Kresnice po vdovi Ivana Birolle, leta 1901 umrlega lastnika zagorskih apnenic. Pred ustanovitvijo novega obrata v Kresnicah je Gvidon Birolla pregledal številna območja Slovenije in se nazadnje odločil za Kresnice zaradi najugodnejših pogojev. Pogorje na levem bregu Save v smeri proti Moravčam in v višini okrog 200 m nad Savo je že na površini kazalo velike gole sklade apnenca, kar je pridobivanje pocenilo. Poleg tega je že pred letom 1846 južna železnica za uporabo apnenca odprla kamnolom. Uporabljali so ga za pridobivanje velikih

⁷⁷ ES, 14, str. 105, 106.

⁷⁸ Prav tam.

⁷⁹ Fele, *Ko Polšnik se v čas ujame*, str. 53–63.

⁸⁰ *Dole pri Litiji, kraj, kjer živi oglarstvo*.

⁸¹ ZAL, LIT 1, a. š. 3, a. e. 37.

⁸² V ES št. 1 je v geslu Aparstvo letnica 1931, na spletni strani tovarne pa letnica 1929.

kamnitih blokov pri gradnji železniškega predora pri Pogoniku in za izgradnjo opornih zidov ob železniški progi med Lazami in Zagorjem. Velika prednost je bila tudi bližina železnice, ki je poenostavila transport, saj so lahko peči zgradili v neposredni bližini glavne proge Zidani Most–Ljubljana. Edina slabost je bila precejšnja oddaljenost kamnoloma od peči. Premostili so jo z izgradnjo žičnice čez Savo, ki je začela obratovati leta 1928. V tem letu so začeli graditi tudi tovarno in jo končali v začetku leta 1930. Dovoljenje za začetek obratovanja podjetja je izdalo Okrajno glavarstvo Litija dne 28. marca 1930. V novem podjetju je bilo zaposlenih 25 delavcev, delovodja in obratovodja. Kmalu pa so se pojavile težave. Nova tehnologija ni delovala po načrtu, delavci so bili nekvalificirani. Birolla je moral predelati peči, kar ga je stalo 310.000 dinarjev. Šele v drugi polovici leta 1931 je proizvodnja spet stekla. Gospodarska kriza, ki je zajela tudi gradbeništvo, je ohromila proizvodnjo. Apnenice so skoraj šest let obratovale le z delno kapaciteto. Poleg tega jih je pestilo tudi odplačevanje visokih obresti od najetega kredita. Ko je leta 1939 postal direktor podjetja profesor Drago Pur, so začeli vlagati v razširitev. Zgradili so manjši peči za žganje gramoza, kasneje so v obeh žgali apno. Kljub nekaterim kadrovskim napakam je podjetje ob začetku druge svetovne vojne odlično uspevalo.⁸³

V Litiji je že od leta 1886 delovala tekstilna tovarna oz. predilnica. Na začetku je zaposlovala 150 delavcev, leta 1901 že 450. Lastniki so se do prve svetovne vojne menjali. Leta 1912 je tovarno kupil Mautnerjev tekstilni koncern, ki je vse tekstilne tovarne na ozemlju Slovenije (razen tržiške) združil v koncernu Združena avstrijska tekstilna industrijska delniška družba (Vereinigte österreichische Textilindustrie A.G.) s sedežem na Dunaju. Tekstilne tovarne na slovenskem ozemlju v okviru Avstro-Ogrske niso imele velikega pomena. Delovale so odmaknjene od tekstilnih središč, vendar so bile sodobne, z moderno opremo, čeprav manjše od avstrijskega povprečja. Vse so delovale na parni pogon v novih ali preurejenih tovarniških zgradbah. Med prvimi industrijskimi obrati so začele uporabljati električno energijo, najprej za razsvetlavo, potem za pogon strojev.⁸⁴

Po prvi svetovni vojni so tudi za tekstilno industrijo nastale nove razmere z ločitvijo od močno razvitih tekstilnih središč v Avstriji in na Češkoslovaškem ter z novim nenasičenim trgom na jugu nove države. Tekstilna industrija ni imela več podrejenega položaja in bi lahko prevzela vodilno vlogo v tekstilni industriji. Predloga, da bi v Sloveniji zgradili veliko tovarno za izdelavo vojaškega sukna, lod-

na in odej, ki bi v začetku zaposlovala 500 delavcev, ministrstvo za trgovino in industrijo v Beogradu ni podprlo, a je slovenska tekstilna industrija s 37% vse tekstilne proizvodnje v Jugoslaviji kljub temu dosegla velik napredek.⁸⁵

Po prvi svetovni vojni se je Združena avstrijska tekstilna industrijska delniška družba (Vereinigte österreichische Textilindustrie A.G.) razdelila na avstrijski del s sedežem na Dunaju in na češki del s sedežem v Náchodu. Krovno družbo je predstavljala firma Vereinigte Textil Maatshappijen Mautner N.V. s sedežem v Rotterdamu na Nizozemskem. Češka skupina je obsegala Mautnerjeve tekstilne tovarne na Češkoslovaškem in v Jugoslaviji do leta 1930. Tega leta so Mautnerjeve tovarne v Jugoslaviji pripadle avstrijski skupini.⁸⁶

Dne 28. marca 1923 je bilo ustanovljeno podjetje Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner, d.d. s sedežem v Ljubljani, ki je prevzelo v upravljanje tekstilni tovarni v Litiji in Preboldu. Podjetje je formalno ustanovila Ljubljanska kreditna banka ob sodelovanju Mautnerjevega tekstilnega koncerna, dejansko pa dunajski Bodencreditanstalt, praška Obrtniška banka in Mautnerjev koncern. Formalno razmerje med domačim in tujim kapitalom osnovne glavnice je bilo 55 : 45 in se je naslednje leto še izboljšalo v korist domačega kapitala, ker je Ljubljanska kreditna banka prevzela še 5000 delnic od Arturja Kufflerja in Isidorja Mautnerja. Do leta 1930 je razmerje med domačim in tujim kapitalom znašalo 60 : 40.⁸⁷

Leta 1930 je prišlo do velikih sprememb, ki so bile že rezultat gospodarske krize. Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner so prišle iz interesne sfere praške Obrtniške banke v interesno sfero dunajskega Creditanstalta für Handel und Gewerbe. Ljubljanska kreditna banka je opustila udeležbo pri Jugoslovanskih tekstilnih tvornicah Mautner, prodala delnice in odpovedala kredit. Vse delnice je prevzel konzorcij, ki so ga sestavljali Kreditni zavod za trgovino in industrijo v Ljubljani, Jugoslovanska združena banka v Zagrebu, Jugoslovanska banka v Zagrebu in Creditanstalt z Dunaja. Delnice so si razdelili vsak eno četrtino. Formalno razmerje med domačim in tujim kapitalom osnovne glavnice je bilo 75 : 25 in je ostalo nespremenjeno do 22. julija 1941, ko je Creditanstalt na izrednem občnem zboru delniške družbe deponirala vse delnice (100.000 delnic).⁸⁸

Bombažna predilnica v Litiji je delala z 38.432 vreteni in leta 1939 izdelala 2.352 ton bombažne preje v vrednosti 58.359 dinarjev. Od leta 1920, ko je tovarna obnovila svoje delovanje in zaposlovala

⁸⁵ Prav tam, str. 94–96.

⁸⁶ Prav tam, str. 98.

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ Prav tam, str. 101.

⁸³ Hudomalj, *Apneničarstvo v Zasavju*.

⁸⁴ Kresal, *Tekstilna industrija*, str. 31, 32.

Razglednica Litije, poslana leta 1929. Spodaj je viden industrijski predel Litije ob železnici: levo predilnica, desno topilnica. Na desnem bregu Save, desno od mostu, je viden trški del Litije (ZMT, fototeka).

500 delavcev, se je število delavcev (podatki so za obe tovarni skupaj) do leta 1931 povečalo na 656, leta 1939 pa že na 1.052.⁸⁹

Rudarstvo

V litijskem okraju je bilo rudarstvo že zelo dolgo pomembna gospodarska panoga. V okolici Litije so pridobivali in predelovali svinec, cink in železo, v novejšem času pa sta zaradi majhnih količin njihovo pridobivanje in predelava izgubila pomen. Namesto rud je bilo vedno bolj pomembno pridobivanje premoga v Zagorju.⁹⁰

Rudišče železa in svinca, ki je sestavljeno iz več vzporednih žil različne debeline in različnih sistemov, se razteza od Polšnika do Ljubljane. Kjerkoli so zasledili rudo, so odprli rov, ki je sledil žilo. S tem so nastali številni majhni obrati, največkrat na pobudo zasebnikov in manjših skupin, ki so v večini primerov špekulirale s prodajo in profiti. Sistematičnega dela je bilo malo in še tega so opravljali v glavnem tujci. Topilnica v Litiji je črpala rudo za svoj obrat v Sitarjevcu, Zavrstniku, Pustem Malnu, Meljaku in Pasjeku. Iz Sitarjevca so rudo iz rova Avgust na koti 301 do topilnice prevažali po žičnici, iz ostalih obratov pa z vozovi. Po prvi svetovni vojni je Rudarska združba Litija (Gewerkschaft Littai) izkoriščala samo Sitarjevce, najprej žilo Almo v Zubau rovu, nato med letoma 1927 in 1931, po odkritju nove žile, iz Glavnega rova. Dnevna produkcija v teh letih je bila nad 10 ton koncentratov svinčeve rude, ki so jo vso pošiljali v Nemčijo. Družba je opravljala tudi delne raziskave in začela na pobudo

graškega geologa dr. A. Tornquista v Maljeku koptati podkopni Savski rov, s katerim bi presekali celotno rudišče. Tudi raziskave pojavljanja cinka v Konjskem Potoku pri Ponovičah so bile uspešne. Odkrili so žilo debeline 60 cm, sledili so jo smerno v dolžino nekaj nad 40 m, kjer jo je dolinska prelomnica pretrgala. Obratovanje so leta 1931 ustavili zaradi svetovne gospodarske krize. Rudnik so vzdrževali do leta 1935, nato je popolnoma propadel. Med drugo svetovno vojno, leta 1942, je celovška Bleiberger Union začela odpirati stare jame zaradi pridobivanja barita. Obnovili so gravitacijsko pralnico in strojnico.⁹¹ Litijski plavž je leta 1913 zaposloval 179 delavcev in proizvedel slabo petino celotne slovenske proizvodnje svinca. Rudo so v Litijo dovažali tudi od drugod. Leta 1920 so proizvedli 52.030 ton svinca. Kot stranski proizvod so pridobivali cinkovo rudo, ki so jo dobavljali cinkarni v Celju. Poleg tega so v topilnici pridobivali tudi svinčev lošč, s katerim so krili potrebe lončarstva. Leta 1925 so sprejeli slovenski pravilnik, družba se je preimenovala v slovensko firmo Rudarska združba Litija. Topilniški del je do leta 1932 posloval pod posebno firmo Blei und Silberhütte G.m.b.H. Littai (Delniška družba topilnica svinca in srebra Litija), v omenjenem letu pa so ga združili z Rudarsko združbo Litija. Zaradi visokih odškodninskih zahtevkov okoliških prebivalcev zaradi škode, ki sta jih na okoliških gozdovih in kulturah povzročala dim in prah iz topilnice, ter zaradi gospodarske krize, je topilnica leta 1930 prenehala obratovati. Njeno imetje je kupila Pražarna in kemična tovarna Celje, ki je vsa zemljišča in obstoječe zgrad-

⁸⁹ Prav tam, str. 103.

⁹⁰ *Krajevni leksikon*, str. 310.

⁹¹ Litijski rudnik nekoč in danes, *Zasavski vestnik*, št. 26, 1. 6. 1953, str. 6.

be prodala, večino družbi Mautner, lastnici litijske predilnice.⁹²

V letih od 1938 do 1940 so v gorskih vasicah Spodnje in Zgornje Vodice (severozahodno od Gabrovke) začeli spet raziskovati nahajališče manganove rude, ki se razteza med kotanjami kraških pojavov skalnih stebrov. Izkopali so 15 m globok jašek, 18 m dolg vpadnik in okrog 50 m dolgo jamsko proggo. Naleteli so na 30 do 80 cm debelo manganovo žilo in jo pripravili za izkoriščanje. Nekaj so je že odkopali in naložili pred jamo. Ker so z deli začeli brez predhodnega dovoljenja pristojnih oblasti, je rudarska oblast prepovedala nadaljnja dela. Lastnik je ukazal vso nakopano rudo zmetati nazaj v jamo in opustiti nadaljnja dela in raziskovanje.⁹³

Tudi v rudniku železove rude v Pasjeku so leta 1938 ali 1939 spet odprli nekaj starih rovov, a so obrat zaradi majhnih količin rude kmalu zaprli.⁹⁴

Tabela 4: Količina nakopanega svinca in število zaposlenih v rudniku Sitarjevec v obdobju 1919 do 1931.⁹⁵

Leto	Količina nakopanega svinca (ton)	Količina obogatene rude (ton)	Število zaposlenih
1919	1.057	54,42	9
1920	580,80	21,82	3
1927	12.050	1205,00	192
1928	23.146,8	2271,20	246
1929	20.859,6	2085,96	235
1930	21.591,05	2003,95	194
1931	-	-	24

Šolstvo

V novi državi je bilo konec nevarnosti ponemčevanja, ki je v zadnjem obdobju obstoja Avstro-Ogrske vedno bolj prihajala do izraza. Napredni učitelji so si takoj po prevratu leta 1918 prizadevali za modernizacijo šolstva in poenotenje šolske zakonodaje. V Sloveniji je leta 1918 obveljala stara avstrijska zakonodaja, odpravili so le nemški učni jezik. Leta 1929 so sprejeli šolski zakon, ki je poenotil osnovno šolstvo v celotni Jugoslaviji. Uvedel je koevukcijo, skupni pouk za dečke in deklice, a le tam, kjer razmere niso dovoljevale ločenega pouka. Zakon je prepovedal tudi telesno kazni in uvedel razrede, oddelke in ocene, kakršne poznamo danes. Po novem je bila najboljša ocena pet, prej ena.

Zakon je označil šolo za narodno in jo razdelil na štiriletno osnovno in štiriletno višjo narodno šolo, v kateri je trajal pouk do učenčevega štirinajstega leta. Na podeželju narodna šola običajno ni imela sedmega in osmega razreda, zato je bila mladina deležna le šestletnega rednega šolanja. Za ustanavljanje narodnih šol, nameščanje in plače učiteljev je skrbel država. Zato so lahko učitelje kot državne uslužbenke premeščali v zakotne kraje, če so bili po mnenju oblasti preveč napredni ali ji kako drugače niso ustrezali.⁹⁶

Leta 1935 je v Dravski banovini ena šola pokrivala 1.329 prebivalcev. V litijskem okraju je bilo leta 1940 34 šol s 163 oddelki, torej ena šola na 437 prebivalcev. Šolska nadzornika sta bila Drago Roštohar in Josip Dolgan.⁹⁷

To je bilo obdobje, ko so imele šole predvsem v kmečkem okolju še vedno velik pomen za življenje kraja. Z raznimi prireditvami in praznovanji, ki so jih prirejale ob različnih slovesnostih, so povezovale celoten kraj in bile središče kulturnega dogajanja. Večino (11) od 14 šol na obravnavanem območju so ustanovili že v drugi polovici 19. ali na začetku 20. stoletja, in sicer: na Vačah leta 1838, v Gabrovki 1853, v Hotiču 1860, v Kresnicah 1875, v Šmartnu 1876, v Litiji in Štangi 1877, v Konjšici 1900, v Savi in na Polšniku 1904 ter v Dolah leta 1906. Pri večini prvih šol pouk ni potekal v šolskih zgradbah, ampak so jim za to odstopili prostore večinoma v župniščih. Šele pozneje so zgradili za takratne razmere primerna šolska poslopja. Mnogi otroci so v šole hodili od daleč, zato jih niso obiskovali vsak dan. Ker pa je bila zavest staršev o pošiljanju otrok v šolo v tem obdobju že mnogo višja kot prej, so se za ustanovitev lastne šole zavzemali tudi v nekaterih drugih krajih. Takšni kraji so bili Ribče, Jevnica in Kostrevnica. V Ribčah so dobili šolo leta 1919, v Jevnici 1921 in v Kostrevnici leta 1929.

Prebivalci Jevnice, katerih otroci so potrebovali za pot iz vasi Mala Dolga Noga v šolo v Kresnice uro in pol, so si že leta 1895 prizadevali za zgraditev lastne šole. V občini Kresnice s svojo zahtevo niso prodrli. Ponovno so poskusili leta 1910, a jim ni uspelo dobiti primerne prostora za učitelja. Šele po prvi svetovni vojni, ko sta se leta 1919 za samostojno šolo posebej zavzela posestnika Anton Godec in Melhior Zupančič, so se prizadevanja uresničila. Šolo so odprli leta 1921. Šolsko sobo in učiteljevo stanovanje sta dali v najem posestnici Ana in Marija Kokalj. Šola je bila do leta 1935 enorazrednica, nato je postala dvorazrednica. Že prvo leto jo je obiskovalo 62 učencev, po tem letu je število strmo naraščalo in doseglo v šolskem letu 1938/39 124 učencev.⁹⁸

⁹² Mohorič, *Problemi in dosežki rudarjenja na Slovenskem* I, str. 41.

⁹³ Nahajališče manganove rude, *Zasavski vestnik*, št. 35, 2. 9. 1953, str. 6.

⁹⁴ Fele, *Ko Polšnik se v čas ujame*, str. 58.

⁹⁵ Češmiga, *Rudarstvo LR Slovenije*, str. 205.

⁹⁶ Ivančič Lebar, *Osnovno šolstvo*, str. 11.

⁹⁷ Prav tam, str. 11.

⁹⁸ ZAL, LIT 23, Mikrofilmi.

Tudi prebivalci Liberge in bližnjih vasi Kostrevnica, Preska in Tisje so si že ob koncu 19. stoletja brez uspeha prizadevali dobiti lastno šolo. Po prvi svetovni vojni so pri okrajnem šolskem nadzorniku Bezeljaku dobili zagotovilo, da bodo njihovi zahtevi ugodili. Zahtevo so formulirali takole: »*Otroci so bili do sedaj šoloobvezni v 6 razredni osnovni šoli v Šmartnem pri Litiji. Za vse otroke oddaljenejših hribovskih sel in vasi je bil priključen na šmartinski šoli poseben razred za oddaljene šolarje, ki so ga obiskovali v dveh oddelkih samo po trikrat tedensko. Šolarji-ke pa so kljub tem ugodnostim precej trpeli na dolgem potu. Oddaljenost od sel in vasi do šole v Šmartnem znaša nad 4 km, od nekaterih hribovskih krajev pa celo do 9 km (Preska, Tisje).*«⁹⁹ Predlog za ustanovitev šole je bil na občinskem odboru občine Šmartno pri Litiji 7. oktobra 1928 soglasno sprejet. Šola je začela z delom 1. decembra 1929 najprej v najeti sobi nekdanje trgovine v lasti Alojza Jesenška, ki so jo preuredili v začasno učilnico. Učitelj Albert Poljanšek je stanoval pri Jožetu Koritniku na Dvoru. Šola je bila na začetku dvorazrednica, obiskovalo pa jo je 84 otrok. Dobri nameni za izgradnjo šolskega poslopja so zaradi različnih vzrokov propadli, nesoglasja z Janezom Jesenškom, ki oktobra leta 1930 ni hotel odpreti šolske sobe, pa so privedli do iskanja novih prostorov. Prvega so dobili v gostilni pri Okrogarju, kjer je potekal pouk do 6. oktobra 1931, ko so uredili sobo v gasilskem domu. Krajanji so bili proti odvijanju pouka v gostilniških prostorih. V gasilskem domu je bila soba pozimi včasih tako mrzla, da jim je zmrznilo črnilo. Da so se ogreli, so posedali okrog peči. V takih razmerah je potekal pouk do izgradnje novega šolskega poslopja leta 1953. Zaradi spora med krajanji Liberge in Kostrevnice, kje naj stoji šola, so krajanji Liberge svoje otroke demonstrativno pošiljali v Šmartno. S tem se je število otrok z 80 v šolskem letu 1930/31 zmanjšalo na 46 v naslednjem šolskem letu in je do začetka druge svetovne vojne le počasi naraščalo do števila 68 v šolskem letu 1940/41.¹⁰⁰

Po končani osnovni šoli so se otroci na območju litijskega okraja lahko izobrazili za razne poklice v obrtno nadaljevalni šoli v Šmartnu pri Litiji in v Kresniških Poljanah, kjer je delovala gospodinjska nadaljevalna šola.¹⁰¹ V Litiji je od leta 1935 poleg osnovne šole in nižje gimnazije delovala tudi meščanska šola. Prostora je imela v poslopju dekliskega doma Na Stavbah.¹⁰²

Številni vajenci in pomočniki so se kalili pri šmarskih obrtnikih, med katerimi so bili nekateri znani tudi zunaj meja Šmartna. Šmarski dekan Anton Gornik je Izgorškovo mizarstvo priporočil

arhitektu Jožetu Plečniku in po njegovih načrtih je opremilo Narodno in univerzitetno knjižnico v Ljubljani.¹⁰³

Za razvoj obrtnih dejavnosti je bilo pomembno, da so obrtnik in pri njem zaposleni vajenci pridobivali čim več novih znanj. Ugodnejše razmere za obrtno šolo so nastale šele na podlagi ministrove uredbe iz leta 1883, ko je bil za vso Avstrijo sprejet prvi zakon o ustanavljanju obrtnonadaljevalnih šol. Obiskovali so jih predvsem vajenci in obrtniki, mlajši od 18 let. Šole je deloma vzdrževala država, večino stroškov pa so sprejeli deželni in lokalni oblastni organi. Ustanavljali so jih v tistih krajih, v katerih je bilo zadostno število vajencev (20 do 30). Učenci teh šol so morali zaključiti ljudsko šolo in biti večji pisanja, branja in računanja. Šole so se delile v splošnonadaljevalne in strokovnonadaljevalne. Prve so obiskovali vsi vajenci enega šolskega okraja, druge pa so bile namenjene za nadaljnje izobraževanje vajencev posameznih obrti. V slovenskih krajih je bil učni jezik slovenščina. To je bila pomembna odločitev, saj so vajenci nujno potrebovali strokovno izobrazbo, pouku pa so lahko sledili le v maternem jeziku, ker so nemščino obvladali le redki. Za takratne potrebe je zadostovala dvorazredna šola, ki so jo včasih dopolnili s pripravljalnimi tečajem, ponekod tudi s tečajem za trgovske vajence. Pouk je trajal sedem ali osem mesecev. Navadno je bil organiziran od oktobra do konca aprila, in sicer za obrtnonadaljevalne šole najmanj osem ur, za pripravljalni razred sedem in za trgovski tečaj najmanj šest ur na teden. Vajenci niso plačevali pristojbin za šolo, vse šolske potrebščine so dobili v šoli. Za predavatelje so bili najbolj primerni učitelji ljudskih šol, ki so se izobrazili na dodatnih tečajih. Nastavljal jih je šolski odbor. Izbirali so med učitelji s primerno izobrazbo v tehniških, umetnoobrnih in trgovskih predmetih. Vodstvo šole je mojstre obveščalo o obisku pouka njihovih učencev. Po končanem šolanju so dobili odhodno spričevalo.¹⁰⁴

Leta 1898 so tudi šmarski obrtniki in trgovci spoznali, da je za napredek obrtništva nujno, da ustanovijo obrtnonadaljevalno šolo. Dne 19. novembra 1898 je kranjski deželni odbor naznanil deželni vladi v Ljubljani, da priznava potrebo po ustanovitvi obrtnonadaljevalne šole v Šmartnu pri Litiji. Število učencev je bilo omenjenega leta 25, od tega 7 trgovskih, 6 mizarških, 5 krojaških učencev, 4 kovaški in 3 čevljarški učenci.¹⁰⁵

Med prvo svetovno vojno je bil pouk v šoli za dve leti prekinjen. Obrtniki in trgovci so leta 1920 prosili deželno vlado za ponovni začetek pouka in denarno pomoč oziroma prevzem stroškov. Očitno so Šmarčani z resolucijo uspeli, saj se je šolanje na-

⁹⁹ ZAL, LIT 33, Mikrofilmi.

¹⁰⁰ Poglajen, *50 let šole Velika Kostrevnica*, str. 6–10.

¹⁰¹ *Krajevni leksikon*, str. 311.

¹⁰² Pavlica, *Mesto Litija skozi zgodovino*, str. 48.

¹⁰³ Breznikar, *Obrtno šolstvo*, str. 8.

¹⁰⁴ Prav tam, str. 4, 5.

¹⁰⁵ Prav tam, str. 6.

daljevalo do pomladi leta 1941, ko je šola prenehala delovati. V šolskem letu 1927/28 je bilo v dveh razredih 52 vajenk in vajencev, v šolskem letu 1933/34 je šolo obiskovalo 47 učencev v dveh razredih. Tudi v letu 1934/35 sta bila dva razreda.¹⁰⁶

V Litiji, kjer je bilo mnogo žena zaposlenih v predilnici in med odsotnostjo od doma za svoje otroke niso imele varstva, je bila potreba po organizirani varstveni ustanovi že med svetovnimi vojnama velika. Izkoristila jo je mlada vzgojiteljica Franja Potokar, ki je prišla v Litijo leta 1928 k družini Lajovic za vzgojiteljico njihovih otrok. Leta 1929 je odprla vrtec, v katerega je bilo že prvo leto vpisanih 60 otrok. Za vrtec je učilnico prvega razreda v dopoldanskem času odstopila litijska osnovna šola, kmalu so se preselili v Dekliški dom Na Stavbah. Vzgojiteljica je namreč navezala stike z vodstvom predilnice, saj je vrtec obiskovala večina otrok delavk iz predilnice. Varstvo je trajalo pet ur dnevno, prehrane niso imeli zagotovljene, malico so nosili od doma.¹⁰⁷

Leta 1928 je ljubljanska oblastna skupščina sklenila kupiti veleposestvo Ponoviče, pol ure hoda oddaljeno od Litije, in ga urediti v deško vzgajališče, ki je bilo do tedaj nameščeno v prisilni delavnici v Ljubljani. Sprejemali so težko vzgojljive otroke od osmega leta starosti. V zavod so jih pošiljali občine, starši ali varuhi. Prostore vzgajališča so uredili v prvem in drugem nadstropju gradu, in sicer učilnico, ki je obenem služila za jedilnico, po eno delavnico za krojače, čevljarje in mizarje; štiri spalnice in tri skladišča. Za otroke, za katere namestitve niso mogli plačati starši ali svojci, je plačala občina oziroma banovina. Število otrok je bilo omejeno na 56, šola pa je veljala za narodno. Poleg pouka so otroci na banovinskem posestvu opravljali poljska, gospodarska in drevesničarska opravila. Dečki, ki niso obiskovali šole, so bili zaposleni v delavnicah. Večina otrok je izhajala iz revnih družin ali so bili sirote.¹⁰⁸

Zdravstvo

Med prvo svetovno vojno so pošiljali ranjene vojake v zaledje in kmalu je začelo primanjkovati prostora v bolnišnicah. V Litiji je Rdeči križ uredil zasilni vojaški bolnišnici za rekonvalescente s 100 posteljami v litijski osnovni šoli in v sokolskem domu.¹⁰⁹

Po prvi svetovni vojni se je zdravstveno stanje prebivalstva izboljševalo predvsem zaradi povečane bolniškega skrbstva, izboljšane bolniške nege, boja proti nalezljivim boleznim, urejanja življenjskih razmer in skrbi za zdravo telo. A skrb za bolnika še

vedno ni bila zadostna in uspešna, saj velik del bolnikov ni bil deležen zdravniške pomoči. Primanjkovalo je bolnišnic in zdravniškega kadra, zdravniških pripomočkov, zdravil in aparatov, bolniki pa so velikokrat tudi prepozno prihajali na zdravljenje. Do brezplačne bolniške oskrbe so bili upravičeni le delavci in uslužbenci, ki so imeli urejeno zdravstveno zavarovanje preko bratovske skladnice, ter tisti s pravico do ubožnega lista. Večina malih kmetov, malih trgovcev in malih obrtnikov je ostala brez oskrbe, ker so bili denarno nezmožni. Država je imela s svojo državnozdravstveno politiko nalogo bdeti nad ljudskim zdravjem. Za nalogo si je zadala tudi boj proti nevednosti in približanje zdravstvene zaščite vsem slojem prebivalstva. To nalogo so zapuili higieni organizaciji, ki se je začela razvijati leta 1920, leta 1923 pa je bil ustanovljen Higieni zavod v Ljubljani (v nadaljevanju zavod).¹¹⁰

Za osveščanje ljudi so v sklopu zavoda ustanovili Odsek za propagando in didaktiko. S predavanji in potujočimi razstavami so ljudi osveščali o nujni skrbi za osebno higieno, o pravilni negi otrok, o čistih stanovanjih, pravilni prehrani, zmernem uživanju alkohola... Visoko število obiskovalcev povsod, kjer je higieni razstava gostovala (v litijskem okraju v Smartnu pri Litiji, Šentvidu pri Stični, Višnji Gori, Stični in na Izlahah), je bila potrditev, da je dosegla svoj namen.¹¹¹

Za boj proti nalezljivim boleznim je zavod ustanovil dezinfekcijsko službo in leta 1923 v Ljubljani tudi prvo šolo za dezinfektorje. Do leta 1922 je dezinfekcija spadala v delovno področje občin. Župan je sam skrbel za njeno izvajanje, opravljal pa jo je praviloma občinski sluga, ki v večini primerov ni imel ustrezne izobrazbe. Leta 1922 je izšel začasni pravilnik o kolonah za dezinfekcijo, ki je dezinfekcijsko službo uredil enotno za celo državo in določil, naj pri vsaki okrajni sanitetni upravi ustanovijo kolono za dezinfekcijo. Dezinfektorji so morali končati dezinfektorsko šolo. Pravilnik je delokrog dezinfektorjev razširil na celotno epidemiološko delo, ki je vključevalo tudi poizvedovanje, higieni inšpekcije in drugo, ter jih s tem postavil za pomočnike uradnim zdravnikom in zdravnikom - epidemiologom.¹¹² Leta 1925, po končanem drugem letu dezinfektorske šole, je bila ustanovljena dezinfekcijska kolona tudi v okraju Litija. Ni znano, koliko dezinfekcij so opravili v litijskem okraju. V letu 1925 so jih skupaj 940 v 1.352 delovnih dneh, od tega 808 v privatnih stanovanjih, 96 v bolnišnicah, 31 v šolah, 5 v zaporih.¹¹³ Uspešnost dezinfekcij se je pokazala predvsem med epidemijami nalezljivih bolezni.

¹⁰⁶ Prav tam, str. 18, 19.

¹⁰⁷ Pavlica, *Mesto Litija skozi zgodovino*, str. 50.

¹⁰⁸ Dragoš, *Zavod za zdravstveno zaščito*, str. 115.

¹⁰⁹ Kobe - Arzenšek, *Pregled zgodovine Rdečega križa*, str. 60.

¹¹⁰ Ivančič Lebar, *Zgodovina zasavskega zdravstva*, str. 32.

¹¹¹ Pirč, *Zdravje II*, str. 217.

¹¹² Prav tam, str. 176, 177.

¹¹³ Prav tam, str. 180.

Pri akutnih boleznih so bile v tem obdobju v ospredju štiri: trebušni tifus, griža, škrlatinka in davica. V prvih povojnih letih do leta 1924 je prevladovala griža, potem škrlatinka, ki se je leta 1930 umaknila davici. Vzrok za naraščanje števila obolelih za davico in hude epidemije v prej neokuženih predelih je po mnenju strokovnjakov ležal v naraščajočem prometu, ki je te kraje šele povezal z ostalimi središči. Takšen je bil tudi litijski okraj, kjer se je obolenost za davico med letoma 1920 in 1923 gibala med 0,28 in 2,21 obolelih na 10.000 prebivalcev; med letoma 1924 in 1926 sploh ni bilo obolelih, potem pa je med letoma 1927 in 1929 obolenost narasla z 0,27 na 2,13 obolelih (na 10.000 prebivalcev), naslednje leto 10,14. Največ obolelih je bilo leta 1931, in sicer 17,05 na 10.000 prebivalcev. To je bilo veliko manj kot v nekaterih drugih okrajih, na primer v okraju Celje-mesto (30,44 leta 1934), kljub veliko boljše urejeni zdravstveni oskrbi.¹¹⁴ Na podlagi zapisov v šolskih kronikah lahko sklepamo, da je bilo več obolelih v Litiji. Zapis v kroniki osnovne šole Hotič iz leta 1932 namreč pravi, da je Higienski zavod iz Ljubljane otroke cepil proti davici, ker je ta razsajala v Litiji.¹¹⁵ To potrjuje zapis v knjigi *Zdravje v Sloveniji*, ki pravi, da je postala davica v občini Litija endemična. Leta 1931 so imeli 50 primerov obolelih predvsem v gosto naseljenih predilniških delavskih hišah. Zato je moral zavod izvesti zaščitno cepljenje, obvezno za vse otroke, stare od enega do osem let. Skupno so cepili 468 otrok.¹¹⁶

Tudi škrlatinka v litijskem okraju, razen leta 1923, ko je bilo na 10.000 25,13 obolelih prebivalcev, ni prizadela velike škode. Gibala se je med 0,28 leta 1921, 9,39 leta 1924 in 10,92 leta 1929. Tudi ta bolezen je bila bolj razširjena v urbanih predelih Dravske banovine. V litijskem okraju so leta 1935 otroke simultano cepili proti davici in škrlatinki.¹¹⁷

Pričakovali bi večjo obolenost s trebušnim tifusom, a podatki kažejo, da je bilo največ obolelih leta 1920 (14,64 na 10.000 prebivalcev) in 1922 (6,90 na 10.000 prebivalcev), v ostalih letih pa ni presegla 3 obolelih na 10.000 prebivalcev.¹¹⁸

V prvih povojnih letih je veliko ljudi zbolelo za grižo. Leta 1920 je bilo v litijskem okraju 24,03 obolelih na 10.000 prebivalcev, naslednje leto kar 60,20, a je število že leto zatem padlo na 0,28 obolelih na 10.000 prebivalcev. Tudi v naslednjih letih število ni bilo visoko.¹¹⁹

Nekateri zdravstveni statistični podatki so na razpolago za celoten litijski okraj, za posamezne ob-

čine pa ne. Zato ni mogoče narediti primerjave med posameznimi deli okraja, kar bi pokazalo, kakšna je bila razlika med Litijo, kjer je bila že razvita industrija, in ostalimi, kmečkimi občinami. Samo en zapis o epidemiji davice v Litiji še ni dovolj za splošitev.

Borba proti akutnim nalezljivim boleznim je obsegala prijavljanje bolezni, poizvedovanje o primerih, izolacijo bolnikov, prevoz bolnikov v bolnišnice, dezinfekcijo okuženih prostorov, imunizacijo in asanacijo naselij. Slednje je razkrivalo stanovanjske razmere prebivalcev in veliko bedo v vaseh, kjer je bilo zelo slabo poskrbljeno za higienske razmere, ki bi preprečevale širjenje predvsem črevesnih bolezni. V prvi vrsti je šlo za asanacijo stranišč, kanalizacije in pitne vode. Podatki, ki jih je dal litijski okraj v zvezi z asanacijami, so naslednji:¹²⁰ »*Stanje dvorišč je pomanjkljivo. V enem primeru se je napravila asanacija. V prvi vrsti bi bilo potrebno asanirati stanovanjske prostore, gospodinjska poslopja, hleve in dvorišča; nato kanale in vodnjake. Denarnih sredstev bi se v vaseh ne moglo dobiti. Možno bi bilo le to, da bi prizadeti sami dajali vso delovno moč in nekaj materiala. Pomoč v denarju bi bila zelo velika, ker se v tem oziru za asanacijo še ni prav nič naredilo. Po strokovnem nasvetu so le maloštevilni bogatejši posestniki asanirali svoje zgradbe, v 2 slučajah pa je občina sama (Zagorje, Višnja gora) prisilila lastnike k asanaciji radi tujsko-prometnih ozirav. Samo zadružnim potom, brez denarne pomoči od strani samoupravnih ali državnih oblasti se ne more nič narediti. Nasvetovana je bila asanacija naselij občinam.*«

Umrljivost se je v tem obdobju v okraju Litija zmanjšala, in sicer z 20,9% leta 1921 na 13,3% leta 1931. Še vedno je bila zaskrbljujoče visoka umrljivost dojenčkov, predvsem v prvem letu starosti (leta 1921 209, leta 1935 100), saj je število rojstev padalo, čeprav je sodil litijski okraj med okraje z najvišjo rodnostjo. Leta 1921 je bila rodnost 33,7%, leta 1935 pa le še 22,3%.¹²¹

V tem obdobju je začelo padati število obolelih in umrlih za tuberkulozo kot kompleks vplivov socialnega, gospodarskega in prosvetnega značaja. V litijskem okraju je leta 1921 na 10.000 oseb umrlo 23,8 prebivalcev (87 oseb), leta 1935 12 (49 oseb), kar je bilo precej manj kot v najbolj ogroženem okraju Murska Sobota (21,5). Tuberkuloza je v tem obdobju prenehala biti bolezen z največjim številom umrlih. Naraščati je začelo število obolelih na srcu in ožilju in za posledico kapi, čeprav je bilo v litijskem okraju število med najnižjimi: leta 1921 11,2 obolelih na 10.000 prebivalcev, leta 1935 pa celo samo 10,0 obolelih na 10.000 prebivalcev. Več je bilo obolelih za rakom, in sicer je v obdobju 1921–1923 umrlo 40 oseb, v obdobju 1933–1935 pa

¹¹⁴ Prav tam, str. 467, 477.

¹¹⁵ ZAL, LIT 21, Mikrofilmi.

¹¹⁶ Pirc, *Zdravje II*, str. 511.

¹¹⁷ Prav tam, str. 485.

¹¹⁸ Prav tam, str. 488.

¹¹⁹ Prav tam, str. 494.

¹²⁰ Prav tam, str. 579.

¹²¹ Pirc, *Zdravje I*, str. 50, 53.

45.¹²² Večina obolelih za tuberkulozo je bila v industrijskih krajih, kar dokazuje poročilo litijskega okraja:¹²³ »Obolenj na jetiki je mnogo, ker vlada v litijskem okraju velika revščina, so slaba stanovanja in prehrana. K številu obolenj mnogo pripomorejo razne tovarne in rudnik v Zagorju. Vsi težji primeri so bili zdravljeni pri zdravniku, ali pa so bili poslani v razna zdravišča.

V litijskem okraju imamo 35 ljudskih šol, 2 meščanski in 3 otroške vrtce, in sicer v Litiji, Toplicah in Zagorju. Meščanski šoli sta v Litiji in Zagorju ob Savi. Higijensko stanje šol je v litijskem okraju po večini nezadostno. V učilnicah se radi pomanjkanja prostorov drena veliko število otrok. Sobe so male in vlažne, nezadostno razsvetljene, prenizke in imajo premalo klopi in v nezadostnem številu. Za izboljšanje šolskih poslopij bi bilo potrebno večje subvencije.«¹²⁴

V tem obdobju se je začelo razvijati javno zdravstvo z ustanavljanjem zdravstvenih domov, ki so odigrali pomembno vlogo pri izboljševanju zdravstvenega varstva. Na obravnavanem območju niso predvideli gradnje nobene od javnih zdravstvenih ustanov. Prebivalci so bili odvisni od zasebnih zdravnikov oziroma okrajnega zdravnika, ki je cepil otroke in opravljal zdravstveno službo v okraju. To službo so poverili dr. Tomu Zarniku, zdravniku iz Zagorja, ki je bil obenem zdravnik bratovske skladišnice.¹²⁵

Poleg Toma Zarnika so v Litiji delovali štirje splošni zdravniki. Ivan Premrov je začel z zdravniško prakso že pred prvo svetovno vojno. Leta 1912 se je udeležil prve balkanske vojne, se po njej vrnil v Litijo in opravljal delo zdravnika do druge svetovne vojne. Franc Lebinger je po končanem študiju začel z zdravniško prakso v Novem mestu in jo leta 1933 nadaljeval v Litiji, kjer ga je v delo vpeljal Ivan Premrov. Ker, kot je bilo že omenjeno, zdravstvenih domov ni bilo v bližini, je bilo potrebno hude bolnike po slabih makadamskih cestah in poteh z gasilskim avtomobilom prepeljati v Ljubljano. Večino poškodb pa sta omenjena zdravnika oskrbela kar sama na domovih bolnikov ali v lastni ambulanti.¹²⁶ Poleg njiju sta delovala še dva zdravnika, o katerih razen njihovih imen ne vemo skoraj nič. To sta bila Vladimir Orel, ki je opravljal prakso v Litiji, in Ukmar (njegovo ime ni znano), ki je opravljal prakso splošnega zdravnika na levem bregu Save, morda tudi v tekstilni tovarni, kjer so leta 1905 izdelali načrte za gradnjo zdravniške ambulante.¹²⁷

Ana Planinšek, babica v Litiji od leta 1931 do 1963 (vir: Martin Brilej, *Litijski obrazi*, str. 167) – objavljeno z dovoljenjem avtorja.

Znano je, da so občine od nekdaj skrbele za zadostno število babic, na območju Litije sta bili to Dolškova in Potiskova, ki pa sta bili že tik pred upokojitvijo. Leta 1929 je župan Hinko Lebinger prepričal Ano Planinšek, da se je izšolala za babico in leta 1931 nastopila službo babice. Območje njenega delovanja, ki ga je obvladovala s kolesom, se je raztezalo od Janč do Polšnika in od Vač do Obolna. Ana Planinšek je že med prvo svetovno vojno delala kot prostovoljka Rdečega križa v zasilni vojaški bolnišnici, nameščeni v sokolskem domu. Po prvi svetovni vojni se je v Beogradu izučila za instrumentarko in je pridobljeno znanje koristno uporabljala v poznejši praksi.¹²⁸

Zanimivo je, da leta 1919 kot dobro voljo v borbi proti prevelikemu uživanju alkohola niso odobrili prošnji J. Razborška za žganjekuho, odobrili pa so dvema prošnjama za prodajo žganja.¹²⁹

¹²² Prav tam, str. 55, 56, 61.

¹²³ Prav tam, str. 644.

¹²⁴ Prav tam, str. 704.

¹²⁵ Ivančič Lebar, *Zgodovina zasavskega zdravstva*, str. 37.

¹²⁶ Morda še niste vedeli, *Glasilo občanov*, št. 4, 1974, str. 7; Brilej, *Litijski obrazi*, str. 102, 103.

¹²⁷ Imena zdravnikov se spominja stara mama Erne Jurič. Po datek, da so v tekstilni tovarni leta 1905 izdelali načrt za

gradnjo ambulante, je v publikaciji Martina Brileja *Pozdrav iz Litije* na str. 44.

¹²⁸ Brilej, *Litijski obrazi*, str. 167–170.

¹²⁹ Prav tam.

Kultura in šport

Kulturna dejavnost z društvi, ustanovljenimi pred prvo svetovno vojno, je med vojno zamrla, a po vojni kmalu spet zaživela. Svojo predvojno dejavnost so nadaljevali Pevski zbor Lipa, Gasilska godba, katoliško Prosvetno društvo (nekdanje Slovensko katoliško prosvetno društvo); na novo je bila leta 1923 ustanovljena Svoboda.

Zelo pomembno vlogo so imele takratne šole, saj so učitelji marsikje poleg širjenja znanja otrok in njihovega kulturnega udejstvovanja v sklopu šol skrbeli tudi za šolanje in kulturno udejstvovanje njihovih staršev. Vodili so pevske zборе za odrasle (Moški pevski zbor v šoli Veliki Gaber), v šolah so poleg šolskih knjižnic uredili tudi javne knjižnice za odrasle (v šolah Veliki Gaber, Polšnik) in pomagali pri delovanju društev: v Polšniku Podmladku Rdečega križa, Protialkoholnemu društvu, Kolu jugoslovanskih sester, Izobraževalnemu društvu, Ciril Metodovemu društvu; v Dolah pri Litiji Viteškemu društvu; v Sv. Križu (Gabrovki) Katoliškemu prosvetnemu društvu.¹³⁰

Leta 1923 so v Litiji ustanovili Svobodo, ki je leta 1924 razvila svoj prapor. Štela je 150 članov in imela tamburaški, telovadni, dramski in kolesarski odsek. Tamburaški odsek je štel med 20 in 50 članov, telovadni odsek okrog 90, imel je moški, ženski, mladinski in obrtni naraščaj. Vadili so na prostem, ker za vadbo niso imeli primernih prostorov. V slabem vremenu so vadili v kuhinji predilnice. Leta 1927 so priredili nastop na vrtu restavracije Pošta. Dramska sekcija je štela okrog 30 članov. Oder so izdelali sami v dvorani predilnice Na Stavbah, kulise jim je dala Svoboda Radeče. Zaradi nesoglasij z vodstvom predilnice so se dogovorili z gostilničarjem Cerarjem, ki jim je dovolil v dveh sobah podreti vmesni steni. Skupaj s teraso so zgradili neke vrste dvorano, ki je sprejela okrog 120 ljudi. Vsa dela so opravili sami s prostovoljnim delom. Z vsako prireditvijo so napolnili dvorano. Ko so želeli odigrati Moškričevo dramo Rdeče rože, je oblast poslala komisijo, ki je pregledala dvorano in ugotovila, da ne ustreza varnostnim in higienskimi zahtevam. Pogoji za obnovitev dvorane so bili finančno nesprejemljivi, zato omenjene drame niso uprizorili. Kolesarski odsek je štel 20–25 članov. Prirejali so izlete v Ljubljano na volilno zborovanje, v Šmartno na proslavo koscev, v Maribor, preko Bogenšperka na Javorje, z Vač v Moravče. Leta 1934 so organizirali kolesarsko dirko v Šmartnu pri Litiji. Organizirali so praznovanja prvega maja. Na predvečer so izvedli slavnostno akademijo, na kateri so sodelovale vse sekcije. Po akademiji so odšli na bližnji hrib Svibno, kjer je točno ob polnoči tamburaški odsek zaigral internacionalo. 1. maja zjutraj

so po Litiji igrali budnico, nato so se odpravili na izlet. Če je bilo prvomajsko praznovanje prepovedano, so se skrivaj domenili za izlet na določen kraj in tja odšli posamično. Skupaj s tamburaškim odsekom se je običajno zbralo okrog 50 ljudi. Dostikrat so jih zasledovali orožniki.¹³¹ Po celjskem zletu Svobod leta 1935, kamor je iz Litije odšlo okrog 50 svobodašev, so bila vsa društva razpuščena in delo so nadaljevali v leta 1936 ustanovljenem društvu Vzajemnost. Dne 1. januarja 1941 so ga oblasti razpuščile.¹³²

Gasilska godba, ki jo je Gasilsko društvo ustanovilo leta 1899, je delovala do začetka prve svetovne vojne leta 1914. Po dolgem premoru je začela ponovno delovati leta 1929. Finančno so jo podpirali nekateri litijski občani, v glavnem pa so jo financirali godbeniki sami. Med gospodarsko krizo je prenehala z delom. Leta 1937 so vse inštrumente prodali godbi iz Petrovč.¹³³

Slovensko katoliško izobraževalno društvo, pozneje imenovano Prosvetno društvo, ki je leta 1907 začelo delovati v Šmartnu pri Litiji, so po uvedbi diktature leta 1932 razpustili. Do leta 1933 so delali v okviru litijskega prosvetnega društva, tega leta so razpustili tudi to. Šmarčani so hoteli nadaljevati s kulturno dejavnostjo v okviru Gasilskega društva Velika Kostrevnica, a so bili med vajo že dovoljene predstave trije igralci aretirani. Dvorano Prosvetnega društva so zapečatili. Dekan Anton Gornik je še pred razpustom Prosvetne zveze vzel društveni dom za pet let v najem za cerkev. Ob zaprtju mu je uspelo dokazati, da brez dvorane ne more zadovoljivo opravljati verskega dela med župljani. Aprila 1935 je cerkev kupila dvorano z vsem inventarjem.¹³⁴

Tako kot kulturna društva so tudi športna med prvo svetovno vojno prenehala delovati. V letih po prvi svetovni vojni so se ob splošni telovadbi začele razširjati tudi druge športne zvrsti. Okvirji takratnega sokola so postali pretesni, mladino so začele zanimati igre z žogo. Dne 30. avgusta 1929 so v Litiji ustanovili prvi športni klub. Sprva je prevladoval nogomet, 11. marca 1934 pa je bila ustanovljena tako imenovana lahkootletska sekcija. Športna dejavnost se je širila in v naslednjih letih so potekala prva kegljaška, odbojgarska, smučarska in namiznoteniška tekmovanja. Tudi atletika se je vedno bolj uveljavljala in Litijani so se vedno pogosteje udeleževali atletskih tekmovanj po Sloveniji. Doma so organizirali vrsto uspeh medklubskih mitingov, najbolj uveljavljen je postal vidovdanski tek od Šmartna do Litije. Veliko priznanje litijski atletiki je

¹³¹ Vuk, *O delu litijske Svobode*.

¹³² Pred ustanovnim občnim zborom litijske »Svobode«, *Zasavski vestnik*, št. 5, 5. 2. 1953, str. 3.

¹³³ Pavlica, *Mesto Litija skozi zgodovino*, str. 58.

¹³⁴ Avbelj, *Jubilej cerkve sv. Martina*, str. 41.

¹³⁰ ARS, AS 132, fasc. 3.

Litijske »sokolice« pred prvo svetovno vojno (hrani: Javni zavod za kulturo litija).

bila izvolitev Draga Jordana v odbor jugoslovanske lahkoatletске zveze leta 1937.¹³⁵

Zelo aktivno je bilo litijsko sokolsko društvo. Njegovi začetki segajo v konec 19. stoletja. Leta 1912 pa so zgradili Sokolski dom z velikim sokolom na strehi nad vhodom (med drugo svetovno vojno so ga Nemci odstranili). V njem se je odvijala zelo pestra dejavnost. Poleg telovadnih vaj so tu uprizarjali tudi igre in organizirali plesе, zabave, maškarade in miklavževanja. V sokolskih vrstah je sodelovalo veliko Litijanov. Litijski sokoli so imeli številne nastope v Litiji, predvsem na prostem in na množičnih prireditvah, kot so bili sokolski zleti. Nastopili so tudi v Pragi na vsesokolskem zletu leta 1937, v Sarajevu leta 1934, večkrat v Ljubljani, v Beogradu in drugih mestih. V Litiji sta bila starosta sokola tudi predsednik Okrajnega sodišča Turatto in podjetnik Franc Lajovic. Med načelniki je bil tudi učitelj Veno Taufer, ki je leta 1943 padel v Gabrovki. Dolgoletni tajnik Sokola je bil Franc Pleničar, litijski gostilničar in posestnik ter tajnik Sreskega načelstva.¹³⁶ Sokolsko društvo je delovalo tudi v Polšniku in na Savi.

Orli, ki so med drugim želeli postati konkurenca sokolskemu gibanju, so po prvi svetovni vojni svojo organizacijo obnovili pod geslom »V vsako faro orlovski odsek«. Na obravnavanem območju je na podlagi razpoložljivih podatkov delovalo le eno orlovsko društvo, in sicer na Polšniku. Ostali orlovski odseki so delovali v sklopu Slovenskih katoliških izobraževalnih društev. Leta 1929, ob sprejetju zakona o ustanovitvi Sokola Kraljevine Jugoslavije,

Jugoslovanska orlovska zveza ni pristala na vključitev vanj. S tem jih je doletela usoda zakona – ukinitvev.¹³⁷ Po evharističnem kongresu, ki je potekal leta 1935 v Ljubljani, so jih začeli ponovno ustanavljati.

Med prvo svetovno vojno so prenehale z delom skoraj vse podružnice Slovenskega planinskega društva, med njimi tudi litijska, posavska in trboveljska. Občutno se je zmanjšalo število članov. V litijski podružnici jih je ostalo le 27 (leta 1905 jih je bilo 56). Mrtvilo se je vlekló do leta 1920, ko je planinstvo spet oživeló. Litijska podružnica je začela ponovno delovati leta 1921 s prirejanjem izletov v bližnjo okolico in v gore ter obnavljanjem markacij na planinskih poteh. Leta 1927 so uresničili idejo o izgradnji planinskega zavetišča na Sveti Gori, prikljubljene izletniški točki Litijanov.¹³⁸

Večina društev je delovala v občinskih središčih, torej v večjih krajih. Za ostala so bili zaslužni navdušenci v posameznih vaseh, običajno učitelji v tamkajšnjih ali bližnjih šolah. Na podlagi podatkov v Krajevnem leksikonu Dravske banovine, ki pa niso popolni, so društva delovala v 13 krajih obravnavanih občin. V 5 krajih le eno, v ostalih 8 pa dve ali več. Leksikon navaja naslednja društva: 6 podružnic Sadjarskega in vrtnarskega društva, 6 Slovenskih katoliških izobraževalnih društev, 5 društev Sokola Kraljevine Jugoslavije, 5 gasilskih društev, 4 Prosvetna društva, 3 pevske zборе (Pevsko in godalno društvo Struna na Vačah, Pevsko društvo Zvon v Šmartnu in Litiji in Pevsko društvo Lipa v Litiji), 2 Gledališka odra (v Šmartnu pri Litiji in v Litiji), 2

¹³⁵ Vuk, *Iz zgodovine litijske atletike*.

¹³⁶ Brilej, *Spomin na Litijo*, str. 22, 24.

¹³⁷ Rozman, *Orlovski odsek na Vrhniku*, str. 172.

¹³⁸ Pavlica, *Mesto Litija skozi zgodovino*, str. 59.

podružnici Jadranske straže, 2 Podmladka Rdečega križa, 2 Društvi kmečkih fantov in deklet, in po eno: Podružnico Ciril Metodove družbe, Jugoslovensko učiteljsko združenje, Podružnico Slovenskega planinskega društva, Čebelarstvo društvo, Združenje kovinarjev, Tamburaško društvo, Gasilsko godbo, Tujsko-prometno društvo in Športni klub. Razumljivo je največ društev delovalo v Litiji (18 oziroma 19, če štejemo sem tudi Kino Draga v Gradcu, ki se je že skoraj zlil z Litijo), in v Šmartnu pri Litiji (9).¹³⁹

Cerkev

V novi državi sta morali poleg izgube slovenskega narodnega ozemlja na zahodu in severu tudi obe škofiji, ljubljanska in lavantinska (pozneje mariborska), preoblikovati svoje meje. Ker še nista bili organizirani v metropolijo – cerkveno pokrajino, sta bili neposredno podrejeni apostolskemu sedežu v Vatikanu. Konkordat med Vatikanom in jugoslovansko državo leta 1935 naj bi sicer obnovil nadškofijo v Ljubljani z edinim sufraganom v Mariboru, a je bil uresničen šele leta 1961.¹⁴⁰

Ljubljanska škofija, kamor spada obravnavano območje, je imela leta 1931 274 župnij, 8 ekspozitur, 217 kaplanij, 3 manemisariate (brez odgovornega pastirstva) in 25 beneficijev.¹⁴¹ V litijskem okraju je bilo takrat 19 župnij, na obravnavanem območju pa 9, in sicer: Dole, Sava, Kresnice, Hotič, Polšnik, Šmartno pri Litiji, Janče, Prežganje, Velika Štanga in Vače.

Leta 1936 se je z odlokom Pravosodnega ministrstva z dne 12. marca 1936 o odobritvi ustanovitve samostojne župnije Litija uresničila dolgoletna želja Litijanov, ki so morali do tedaj krste, poroke in pogrebe opravljati v Šmartnu, na Savi ali na dve uri oddaljenih Vačah. Ljubljanski škof je listino o ustanovitvi župnije sv. Nikolaja podpisal 7. aprila, ljubljanski stolni kapitelj na seji 17. marca, slavnostna uveljavitev pa je potekala 1. maja 1936. Ob enem je bil za župnega upravitelja imenovan dotedanji kaplan – ekspozit Vinko Lovšin. Od 1. maja je vodil vse dejavnosti župnika. Poleg župnika sta delovala tudi dva kaplana. Plačo so prejeli iz državne blagajne, toda šele v novem proračunskem letu s 1. aprilom 1937.¹⁴²

V novo župnijo so vključili iz župnije Šmartno Litijo, Sv. Jurij, Veliki Vrh, Grbin (razen števil 15, 16, 17 in 18), Breg (razen števil 26, 27, 28, 29 in 30) in Tenetiše – skupaj 1.500 duš; iz župnije Sava Gradec, kolikor ga spada pod to župnijo – 1.100 duš; iz župnije Vače Gradec, kolikor ga spada pod

to župnijo, ter celotno vas Gornji Log – 400 duš. Skupno je štela nova župnija okoli 3.000 duš. K njej so priključili podružnični cerkvi sv. Katarine na Bregu in sv. Jurija v Sv. Juriju (današnji Podkum). Dogovorili so se tudi glede skupnega pokopališča, za katerega je dal trški odbor izdelati načrte za razširitev. Za ustanovitev lastne župnije gre zahvala trem župnikom iz Šmartna, Vač in Save, ki so se odrekli odškodnini.¹⁴³

Zaključek – povzetek

Iz izkušenj vemo, da predstavlja dvajset let v zgodovini kratko obdobje. A tudi v tako kratkem času se lahko zgodijo spremembe, ki vplivajo na življenje posameznika ali širše skupnosti. Družbenopolitične in upravne spremembe, ki so se zgodile po prvi svetovni vojni, na hitrejši razvoj posameznega kraja neposredno niso imele velikega vpliva, prav tako ne na hitrejši razvoj kmetijstva in komunalne opremljenosti posameznih območij. Dostopni podatki kažejo, da se je obravnavano območje razvijalo podobno kot ostali okraji (srezi), ki niso doživeli industrializacije. Litija se je s centralnimi funkcijami razvila v središče regije, ostali deli pa so stagnirali ali nazadovali. To je bilo v obravnavanem obdobju, ko so bile močne težnje po centralizaciji, normalno. Vsaka oblast s politično-ekonomskimi vzvodi pospešuje ali zavira razvoj nekega območja. Večina občin v litijskem okraju se je pomembnosti prometnih povezav zavedala. Zaradi omejenih finančnih sredstev so najemale kredite, da so z njimi posodobili vsaj nekatere ceste ali zgradili povezave z železnico. Umetne regionalizacije in komasacije so mnogokrat ovira razvoju, saj so za življenje ljudi veliko bolj pomembne naravne, ekonomske in predvsem prometne povezave. Slednje je bilo velika ovira za razvoj obravnavanega območja, ki se je le počasi razvijalo, v glavnem pa zaostajalo za razvitimi območji takratne Slovenije. Rudniki so v tem obdobju prenehali delovati, industrija pa je bila v glavnem predelovalna, temeljila je na surovinah in bila locirana na severu ob železnici. V hribovitih predelih okraja je bila razvita prodaja in predelava lesa. To je bilo premalo za nadaljnji razvoj celotnega območja, železnica na severu pa je bila za osrednji del predalet, zato se je ta del usmeril k drugim središčem. S tem pa je moč celotnega območja slabela. Tudi obravnava območja kot kmetijskega zaledja za bližnjo industrijsko regijo Zasavja (revirjev) se je pokazala za neuspešno. Naravne ovire za to so prevelike in tudi potrebe Zasavja so bistveno presegle zmožnosti litijskega območja, konfiguracija terena pa ni dovoljevala intenzivnega kmetijstva, ki bi pripomoglo k hitrejšemu razvoju.

¹³⁹ *Krajevni leksikon*, str. 310, 311, 313, 314, 315, 318, 320, 325, 326, 327.

¹⁴⁰ Prav tam, str. 20.

¹⁴¹ Prav tam.

¹⁴² Nova župnija Litija. *Slovenec*, 28. april 1936.

¹⁴³ Prav tam.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 61, Pokrajinska uprava za Slovenijo, Oddelek za notranje zadeve 1919–1924.

AS 132, Okrajno glavarstvo Litija 1916–1941.

Javni zavod za kulturo, Litija

Fototeka.

Narodopisni oddelek Knjižnice Litija

Razglednica flosa na Savi leta 1900.

Republika Slovenija, Ministrstvo za okolje in prostor, Geodetska uprava Republike Slovenije, Območna geodetska uprava Ljubljana, Geodetska pisarna Litija

Podatki o velikosti parcel Huga Windischgrätzta.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana:

LIT 1, Okrajno glavarstvo Litija (vodopravni spisi).

LIT 3, Občina Šmartno pri Litiji, AŠ 1, knjiga zapisnikov sej občinskega odbora 1913–1929.

LIT 36, Zbirni fond Litija, AŠ 1, 2. knjiga, Strokovno nadaljevalna šola Litija.

Mikrofilmi: LIT 21 (OŠ Hotič), LIT 23 (OŠ Jevnica), LIT 33 (OŠ Velika Kostrevnica).

Fototeka: H1-085-008 – Litija-Gradec leta 1930; H1-210-004 – Šmartno 1940.

ZMT – Zasavski muzej Trbovlje

Fototeka, Razglednice drugih krajev, Litija.

ČASOPISI

Ilustrirani Slovenec, 1928

Kmetijske in rokodelske novice, 1871

Slovenec, 1921

Slovenski gospodar, 1921

Učiteljski tovariš, 1933, 1934

Zasavski vestnik, 1953

ELEKTRONSKI VIRI

www.zal-lj.si, Opis vsebine fonda LIT 1, Okrajno glavarstvo Litija (vodopravni spisi).

LITERATURA

Avbelj, Peter: *Jubilej župnijske cerkve sv. Martina 1901–2001*. Šmartno : Župnijski urad Šmartno in KS Šmartno, 2001.

Badjura, Rudolf: *Zasavje*. Ljubljana : Zveza za tujski promet v Sloveniji, 1928.

Belec, Denis: *Stanje in perspektive sadjarstva v Občini Litija* (diplomsko delo). Ljubljana : Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za agronomijo, 2007.

Brate, Tadej: Elektrifikacija Litije – 120 let prvega elektromotorja na Slovenskem. *Elektro novice*,

interno glasilo Elektro Ljubljana, letnik VIII, št. 5., dec. 2008, str. 37.

Breznikar, Magda: *Obrtno šolstvo v Šmartnem pri Litiji 1898–1941*. Šmartno pri Litiji : Ustvarjalno središče Breznikar, 1999.

Brilej, Martin: *Litijski obrazi*. Litija : ACO, 2008.

Brilej, Martin: *Spomin na Litijo*. Litija : Vila Litta klub – fundacija, 1995.

Češmiga, Ivan: *Rudarstvo LR Slovenije*. Ljubljana : Nova proizvodnja, 1959.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine. Sarajevo : Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, 1932.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Beograd : Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, 1937.

Dole pri Litiji, kraj, kjer živi oglarstvo (ur. Jože Prah in Miloš Brinovec). Brežice : Zavod za gozdove Slovenije, območja enota Dole pri Litiji in Športno društvo, Sekcija za ohranjanje naravne in kulturne dediščine, 2002.

Dragaš, Bogoljub: Zavod za zdravstveno zaščito mater in otrok – matica za zaščito otrok. *Kronika slovenskih mest*, 3, št. 2, 1936, str. 115–123.

Enciklopedija Slovenije, 8, 14. Ljubljana : Mladinska knjiga Ljubljana, 1994, 2000.

Fele, Stane: *Ko Polšnik se v čas ujame*. Polšnik : Kulturno društvo Pavle Voje, 2008.

Godec, Jože: Praznovanje v Jevnici. *Glasilo občanov*, št. 1, januar 1989, str. 8.

Hauptman, Helena: *Od Verneka do Oble Gorice* (gradovi in graščine v Občini Litija). Litija : Vila Litta klub, 2001.

Hudomalj, Andrej: *Apneničarstvo v Zasavju* (seminarska naloga). Trbovlje : Gimnazija in ekonomska šola, 1994.

Ivančič Lebar, Irena: *Osnovno šolstvo v Revirjih*. Trbovlje : Revirski muzej Trbovlje, 1992.

Ivančič Lebar, Irena: *Zgodovina zasavskega zdravstva*. Trbovlje : Zasavski muzej Trbovlje, 2008.

Jurič, Erna: *Delovanje ljubljanske oblastne skupščine 1927–1929* (diplomsko delo). Ljubljana : Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, junij 1993.

Kobe - Arzenšek, Katarina: Pregled zgodovine Rdečega križa na Slovenskem. *Kronika*, 14, 1966, št. 1, str. 53–61.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana : Zveza za tujski promet za Slovenijo, 1937.

Kresal, France: *Tekstilna industrija v Sloveniji*. Ljubljana : Založba Borec Ljubljana, 1976.

M. I.: Morda še niste vedeli. *Glasilo občanov*, št. 4, 1974, str. 7.

Makarovič, Marija in Dolenc, Jana: *Litijsko Posavje: Slovenska ljudska noša v besedi in podobi* 7. Ljubljana : Zveza kulturnih organizacij Slovenije, 1994.

- Martinšek, Avgust: 60 let elektrike v Kresnicah. *Glasilo občanov*, št. 12, dec. 1999, str. 4.
- Mohorič, Ivan: *Problemi in dosežki rudarjenja na Slovenskem*, I. knjiga. Maribor : Založba obzorja Maribor, 1978.
- Ocepek, Angelca: *Sava pri Litiji z okolico*. Na Savi, junija 1994.
- Pavlica, Petra: *Mesto Litija skozi zgodovino* (diplomsko delo). Ljubljana : Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, 1996.
- Perovšek, Jurij: Uredba o ženski volilni pravici. *Slovenska kronika XX. stoletja*. Ljubljana : Nova revija, 1995, str. 242.
- Pirc, Bojan in Ivo: *Zdravje v Sloveniji*, I. knjiga. Ljubljana : Higijenski zavod v Ljubljani, 1937.
- Pirc, Ivo: Za zdrava podeželska naselja. *Orač: za bodočnost slovenskega kmeta*, št. 8, avgust 1940, str. 189, 190.
- Pirc, Ivo: *Zdravje v Sloveniji*, II. knjiga. Ljubljana : Higijenski zavod v Ljubljani, 1938.
- Pogljajen, Marjana: *50 let šole Velika Kostrevnica*. Velika Kostrevnica : OŠ Šmartno pri Litiji, Podružnična šola, 2003.
- Program javnih del v Dravski banovini*. Ljubljana : Udruženje Jugoslovenskih inženjerjev in arhitektov sekcija Ljubljana, 1937.
- Rozman, Boris: Orlovski odsek na Vrhnikih. *Kronika*, 41, 1993, št. 3, str. 165–175.
- Uredba o spojitvi občin v Srezu Litija. *Službeni list Kraljeve banske uprave Dravske banovine* l. 4, št. 73, 12. 9. 1933, str. 884.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev* (Od naselitve do zloma stare Jugoslavije). Ljubljana : Slovenska matica, 1996.
- Vuk, Viktor: *Iz zgodovine litijske atletike* (tipkopis). Litija : Knjižnica Litija, narodopisni oddelek.
- Vuk, Viktor: *O delu litijske Svobode* (tipkopis). Litija : Knjižnica Litija, narodopisni oddelek.

S U M M A R Y

Municipalities of Litija and Šmartno pri Litiji in the interwar period

Until 1933 the Litija district, having been formed in 1854, comprised forty-one municipalities that in 1931 counted 39,821 inhabitants (57/58 people/km²). Covering an area of 723 km² the district extended from the Posavje Mountains in the north and northeast, the Lower Carniola (present-day Dolenjska) and distinctly karst world in the south, to the Ljubljana basin in the west. After the consolidation of municipalities, which took place between 1933 and 1937, the forty-one municipi-

palities of the Litija district were merged into fourteen and the fourteen municipalities in the area of the present-day municipalities of Litija and Šmartno pri Litiji were merged into seven (Dole pri Litiji, Kresnice, Litija, Polšnik, Sv. Križ (later Gabrovka), Šmartno pri Litiji and Vače). In 1931 the above mentioned municipalities counted altogether 15,131 inhabitants. 1921 saw the first elections to municipalities, which were officially designated as such in 1929. The old tax census was abolished and the bearer of the strongest candidate list was appointed to the helm of the municipality. Nine to twenty-five members of the municipal council and deputies, depending on the number of voters, were elected on the basis of mandatory slates.

From the present perspective, the municipal regime was still in its initial stage. Most roads were, at best, reminiscent of cart trails. There were only two major east-west traffic routes: the Sava River in the north and the Lower Carniola railway and the Banovina road Ljubljana–Zagreb in the south. The main sources of water were streams and village wells. The water distribution system was set up only in a few places. During the period under discussion there was still no sewerage. Electrification was limited to areas surrounding industrial plants and mines; however, electrical installations were most often too weak to ensure electric lighting and simultaneously feed power to electric motors. With regard to the general population, electricity was a commodity affordable to few individuals who set up simple aggregates on nearby brooks or converted the existing mills or mill saws.

Agriculture, especially farming, was the principal economy. Another important activity was livestock production, even though it was mostly intended for domestic consumption. Part of the cattle was sold to Trbovlje and Hrastnik, and poultry would also make its way into the Ljubljana market. Due to the favourable climate and geographical position of the area, fruit growing flourished as well. Fruit was mostly transported to the Ljubljana market and nearby Zasavje mining centres, and the remainder was used for domestic processing – distillation and drying. Vast forests were the local farmers' source of additional income. Mine timber was transported to Zagorje, Trbovlje and Hrastnik on the Sava River. Wood trade was developed in Litija and Šmartno pri Litiji, from where construction timber was exported to Italy and sleeper timber was transported to Šempeter.

Handicrafts were highly developed especially in Litija and Šmartno pri Litiji. Shoemaking was the predominant trade, and many shoemakers went from house to house making shoes for entire families. Similar held true for seamstresses. Other crafts included wheelwrighting, saddle-making, car-

penry and blacksmithing. Taverns abounded everywhere and mention should also be made of charcoal burning, which had developed in the vicinity of Dole and Sv. Križ.

During the period under discussion some handicrafts (the Knaflič tannery and the Izgoršek joinery) grew into an industry, but the main industrial production was concentrated near the railway, which was constructed along the Sava River in 1849. The oldest industrial plant was Litija's spinning mill (1886), which at that time operated as part of the Yugoslav textile factory Mautner. It employed 500 workers in 1920 and no fewer than 1,052 in 1939. The spinning mill operated with 38,432 spins and in 1939 produced 2,352 tonnes of cotton yarn.

In 1930 Gvidon Birolla built limekilns in Kresnice. Lime was obtained from a fairly distant quarry located on the other side of the Sava River. The distance was overcome with the construction of a cableway. Limekilns employed 25 workers and an overseer and generally flourished despite a few difficulties.

Mining was for a long time a very important industry in the Litija district. The iron and lead mine extended from Polšnik to Ljubljana and wherever the ore was found a small mine was opened. The excavated ore from Sitarjevec, Zavrstnik, Pusti Maln, Meljak and Pasjek was transported to the Litija smeltery. After World War I only the Sitarjevec mine remained in use, where in 1930, just prior to its closing, they excavated 21,591,05 tonnes of lead ore and the smeltery produced 10 tonnes of lead ore concentrates. The mine was closed down due to its non-profitability and the smeltery was shut down because of complaints from beekeepers and local population.

The interwar period was a time when schools were still of immense importance for the life of the town, especially its rural population. Various events and festivities organised on various solemn occasions brought together the people from the entire area and were the centre of cultural activities. The majority (eleven) of fourteen schools in the area were built already before World War I. In the interwar period schools were also built in Ribče, Jevnica and Kostrevnica, so that children no longer had to walk miles to schools in distant villages.

Given the complete absence of any public health care institution, health situation in the Litija district and the area under discussion were better than expected. The local population was dependent on private physicians (Litija listed four) or a district general practitioner who inoculated children and provided district health service.

Cultural and sports activities of societies founded before World War I were temporarily terminated during the war and revived afterwards. Most societies were based in municipal centres and others were run by enthusiasts in individual villages. The most numerous were the Fruit Growers' and Gardeners' Society, the Slovenian Catholic Educational Society, the Sokol Society of the Kingdom of Yugoslavia, as well as fire-fighters' societies, teachers' societies and choirs.

Interestingly, Litija obtained its own parish no sooner than 1936. Until then, the local inhabitants conducted baptism, wedding and funeral ceremonies in Šmartno pri Litiji, Sava and in the village of Vače two hours away. The solemn opening of the new Parish of St. Nicholas took place on 1 May 1936.